

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 14: Pedagogika, psychologie, sociologie a problematika volného času

Kuráž! Témata západoněmeckého feministického tisku v sedmdesátých letech 20. století

**Amálie Tesařová
Hlavní město Praha**

Praha, 2023

STŘEDOŠKOLSKÁ ODBORNÁ ČINNOST

Obor č. 14: Pedagogika, psychologie, sociologie a problematika volného času

Kuráž! Témata západoněmeckého feministického tisku v sedmdesátých letech 20. století

Courage! Themes of the West German feminist press in the 1970s

Autoři: Amálie Tesařová

Škola: Gymnázium Praha 5, Na Zatlance 11, Na Zatlance 1330/11, 150 00, Praha 5

Kraj: Hlavní město Praha

Konzultant: PhDr. Lukáš Šlehofer

Praha, 2023

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou práci SOČ vypracoval/a samostatně a použil/a jsem pouze prameny a literaturu uvedené v seznamu bibliografických záznamů.

Prohlašuji, že tištěná verze a elektronická verze soutěžní práce SOČ jsou shodné.

Nemám závažný důvod proti zpřístupnění této práce v souladu se zákonem č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších předpisů.

V Praze dne

Amálie Tesařová

Poděkování

Poděkovat chci především svému učiteli a konzultantovi PhDr. Lukáši Šlehoferovi za cenné rady týkající se tvorby odborné práce, připomínky k samotnému textu a skvělé tipy na zdroje, hlavně však za motivaci a podporu, díky které jsem mohla během čtyř let studia vyrůst akademicky i osobnostně. Za bezpečné a motivující zázemí děkuji rodině, Gymnáziu Na Zatlance, spolužákům, přátelům a kolegům. Zásadní pro mě byla zejména podpora inspirativní spolužačky a blízké přítelkyně, úspěšné účastnice minulého ročníku SOČ a budoucí filozofky a Pařížanky Anny Balcarové.

V neposlední řadě děkuji každému, kdo usiloval, usiluje a bude usilovat o respektující, rovnoprávnější a empatictější společnost.

Anotace

Ve své práci jsem se zabývala aktivitami a stanovisky západoněmeckého ženského hnutí v sedmdesátých letech 20. století. V teoretické části práce jsem popsala klíčový historický kontext. Na jeho základě jsem vytvořila hypotézy, pokrývající čtyři sledované tematické okruhy týkající se situace žen v sedmdesátých letech, ženského hnutí a politického dění na scéně domácí a zahraniční. V rámci praktické části jsem provedla analýzu vybraných ročníků časopisu Courage, feministického periodika tvořeného ženami z řad autonomního ženského hnutí. Popsala jsem témata, která se v měsíčníku objevila, a shrnula jednak postoje, jež Courage zastává v jednotlivých oblastech, jednak obecný narativ a funkce časopisu.

Klíčová slova

feminismus; Spolková republika Německo; sedmdesátá léta; časopis Courage

Annotation

In my thesis, I have examined the activities and positions of the West German women's movement in the 1970s. In the theoretical part of the thesis I described the key historical context. On the basis of this, I developed hypotheses covering the four thematic areas under study concerning the situation of women in the 1970s, the women's movement and political developments on the domestic and foreign scene. As part of the practical part, I analysed selected editions of Courage magazine, a feminist periodical produced by women from the autonomous women's movement. I described the themes that appeared in the monthly magazine, summarizing both the positions Courage takes on particular issues and the general narrative of the magazine.

Keywords

Feminism; the Federal Republic of Germany; 1970s; magazine Courage

Obsah

1	Úvod.....	6
2	Teoretická část	8
2.1	Stručný úvod do feminizmu.....	8
2.2	Západní Německo v 70. letech	11
2.3	Stručný vhled do německého feminizmu.....	13
2.4	Postavení časopisu Courage v německém feministickém tisku.....	18
3	Praktická část	21
3.1	Úvodní hypotézy	21
3.2	Analýza časopisů	22
3.2.1	Témata sedmdesátých let	22
3.2.2	Reflexe a identita ženského hnutí	29
3.2.3	Reflexe politického dění	39
3.2.4	Dění na mezinárodní scéně	47
3.3	Celkové zhodnocení.....	49
4	Závěr	54
5	Použitá literatura	56

1 ÚVOD

Ve své práci SOČ se věnuji tématům západoněmeckého feministického tisku v 70. letech 20. století. Cílem práce je pojmenovat, čím se německé feministické hnutí v sedmdesátých letech zabývalo a jakým způsobem je reflektována nejen situace žen, ale i celospolečenská atmosféra a události dané doby. Toto téma jsem si vybrala proto, že v sobě spojuje oblasti, o které se zajímám dlouhodobě a ve kterých zamýšlím pohybovat se i nadále, totiž ideologii feminismu a německý jazyk a realie. Největší přínos práce nicméně nespočívá v úzkém zaměření na konkrétní feministické hnutí, ale ve zobecnitelnosti pozorovaných jevů a jejich aktuálnosti. Mnohé problémy, které akcentuje druhá vlna feminismu, jsou, bohužel, stále nevyřešené (např. nerovné platové ohodnocení, protipotratová politika a rétorika, přetrvávající mýty o znásilnění). Můžeme se však povzbudit některými dílčími kroky, daleko širším povědomím o těchto tématech a probíhající celospolečenskou diskuzí o nich.

Práce samotná je rozdělena na část teoretickou a praktickou. V teoretické části rozebírám klíčové fenomény a kontext. V první kapitole se proto věnuji samotnému pojmu feminismus, jeho vymezení a (především) historii. V druhé kapitole popisuji politické a společenské dění ve Spolkové republice Německo v období sedmdesátých let. V kapitole Stručný vhled do německého feminismu charakterizují specifika německého feministického hnutí a přibližují jeho vývoj. Nakonec se v poslední kapitole zastavuji u postavení mnou zkoumaného časopisu v tehdejším feministickém tisku.

V praktické části rozebírám samotný časopis Courage, a to konkrétně ročníky 1976, 1977 a první třetinu ročníku 1978. Tento časopis jsem zvolila na základě reprezentativnosti; jedná se o autentický výsledek práce autonomního ženského hnutí. Pro analýzu jsem si stanovila čtyři výzkumné otázky, které odpovídají rešerši provedené v rámci teoretické části. Tyto otázky definují čtyři okruhy, na které se zaměřuji. Jedná se o reflexi situace žen v sedmdesátých letech, reflexi ženského hnutí a reflexi politického dění v tuzemsku a zahraničí. V časopisech poté hledám témata, která lze zařadit do těchto kategorií, a zasazují je do kontextu představeného v teoretické části. V celkovém zhodnocení komentuji, čemu se časopis věnuje, jakým způsobem o aktualitách informuje a do jaké míry se charakteristika sedmdesátých let a feministického hnutí obsažená v teoretické části promítla do části praktické.

Ve svých hypotézách předpokládám, že v časopisech budou patrna základní témata druhé vlny feminismu: násilí na ženách, rozhodování o vlastním těle, ženská sexualita a obecně stále panující nerovnost ve společnosti. V rámci reflexe hnutí bude komentován nárůst ženských aktivit a vlastní kulturní scény i stav hnutí. V oblasti politického dění se budou články týkat činnosti ostatních sociálních hnutí a hrozby terorismu, stejně jako hospodářské krize a nové politiky státu.

Při psaní práce jsem vycházela z mnoha zdrojů, a to z velké části cizojazyčných (německých, anglických). V první kapitole to byla zejména kniha Andrewa Heywooda Politické ideologie (kapitola Feminismus) a The feminism book (Kniha feminismu) kolektivu autorů. Oba zdroje

jsou přehledné a srozumitelné. V Politických ideologiích jsem se seznámila především s charakteristikou ideologie feminismu, zatímco *The feminism book* mi posloužila jako kvalitní přehled historie feministického hnutí. Případné nejasnosti jsem doplňovala dalšími knižními či internetovými zdroji, jako například online slovníčkem současného českého feministického časopisu *Heroine*.

Pro popis období sedmdesátých let západním Německu jsem využívala především knihu Edgara Wolfruma *Zdařilá demokracie*. Kniha nabízí skutečně důkladný ponor do dějin Spolkové republiky Německo. Základní linka postupuje chronologicky, přičemž je však rozčleněna tematicky tak, aby byly z kapitol zřetelné zásadní předěly v historii západního Německa. Kniha tak není pouhou snůškou faktů. Historické události jsou dány do kontextu a komentovány, je poukázáno i na rozdílné výklady kontroverzních období (typicky např. bouřlivý rok '68). Díky tomu je možné danou dobu skutečně pochopit. Nespornou výhodou je pak obsáhlý poznámkový aparát a seznam pramenů, z nichž lze dále čerpat. Využila jsem nicméně pouze kapitoly o šedesátých a sedmdesátých letech, tedy kapitoly *Dynamika a liberalizace: Druhá formativní fáze let 1959/60 až 1973* a *Osvědčit se a osvědčené zachovat – Dlouhodobé problémy a globalizace 1974–1989*. Čistě chronologický přehled s medailonky k nejdůležitějším osobám a událostem nabízí kniha *Chronik Deutschland 1949–2009*. Pro svou práci čerpám ze stran 132 (rok 1964) – 252 (rok 1980). Tuto dvojici doplňuji ještě srozumitelným výkladem Lukáše Novotného z knihy *Spolková republika Německo*. Jedná se o jakýsi kompromis mezi *Zdařilou demokracií* a *Chronik Deutschland* – nejde o tak hluboký rozbor a obsah se týká spíše významnějších událostí, současně jsou ale informace propojeny v souvislý text.

Při práci na kapitolách o německém feministickém hnutí jsem čerpala ze zdrojů německých, a to především z knih socioložky Ute Gerhard *Atempause a Frauenbewegung und Feminismus: eine Geschichte seit 1789*. První dílo je souborem esejů, komentující různé aspekty hnutí. Druhá kniha postupuje čistě chronologicky a rozebírá jednotlivá období vývoje feminismu v Německu. Spojením obou knih vzniká komplexní obraz o problematice, který doplňuji dalším fundovaným přehledem od Bundeszentrale für politische Bildung či časopisu nadace Heinricha Bölla.

O vzniku, účelu a podobě časopisu *Courage* detailně informuje Gisela Notz ve své práci *Courage – Wie es begann, was daraus wurde und was geblieben ist* ve sborníku *Als die Frauenbewegung noch Courage hatte*, která vyšla v řadě nadace Friedricha Eberta, díky níž jsou dnes všechna čísla časopisu *Courage* digitalizovaná a volně dostupná. Tento příspěvek pracuje se zkušenostmi žen, které se na celém projektu podílely, a velmi dobře vysvětluje účel, fungování a konečně i důvody zaniknutí periodika.

Poslední poznámka se týká významného praktického aspektu práce. Vzhledem k zaměření obsahuje text řadu citací v německém jazyce. Autorka si uvědomuje své hranice při překladu a otevřeně přiznává, že pro inspiraci a kontrolu využívala online překladač DeepL na bázi umělé neuronové sítě.

2 TEORETICKÁ ČÁST

V teoretické části představuji oblasti, které jsou pro porozumění části praktické zásadní. V první řadě proto přibližuji vývoj feminizmu a feministického hnutí celosvětově. Následně se věnuji specifickému německému kontextu. Nejprve charakterizuji Spolkovou republiku Německo v období sedmdesátých let, na což navazuji ponorem do historie německého feminizmu s důrazem na jeho druhou vlnu. V poslední kapitole pak popisují přímo objekt výzkumu praktické části, feministický časopis *Courage*.

2.1 Stručný úvod do feminizmu

Tato práce se zabývá konkrétní složkou konkrétního feministického hnutí. Feminismus je tedy termín zcela klíčový, je proto nutné načrtnout alespoň jeho základní obrysy. Základní proto, že je pojem feminismus přinejmenším nejednoznačný. Je možné si pod ním představit sociální hnutí, teorii i ideologii, a to navíc ve všemožných podobách a názorových proudech. Popsat společný základ a vlastně celou šíři feminizmů v plurálu je tak již téměř nemožné (obzvláště na takto krátkém úseku)¹. Úplným základem jsou nicméně slova rovnost a pohlaví (resp. gender²). Velmi hrubě lze tímto způsobem shrnout feminismus do dvou základních názorů, jak to učinil A. Heywood: „...Ženy jsou pro své pohlaví znevýhodněny a s tímto znevýhodněním se může a musí skoncovat“³. Pro tuto práci je pak zásadní feminismus především z hlediska organizovaného hnutí. Historicky a vývojově bývá feminismus dělen do tří, případně čtyř vln. Nutno říci, že toto dělení může být problematické, protože redukuje jednotlivé vlny na jednu či více myšlenek a zejména v pozdějších vlnách je složité hledat společného jmenovatele, kterým by bylo možné hnutí popsat. Níže jde tudíž jen o základní charakteristiku jednotlivých období a přehled nejdůležitějších témat a jmen.

„První vlna“ spadá do 19. století a jejím cílem je přiznání základních občanských a politických práv ženám, přičemž ústředním tématem je právo volební⁴. Je proto pochopitelné, že s vyřešením této otázky, tedy uzákoněním volebního práva žen ve většině západních zemí, první vlna skončila. To samé ovšem neplatí o nerovnostech, které se právním

¹ Feminismus. In: HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. 4. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 249. ISBN 978-80-7380-137-3.

² Gender jako termín je zásadní součástí feministické teorie. Poukazuje na rozdíl mezi pohlavím a genderem (anglicky sex a gender), tedy rozdíl mezi biologií člověka (něčím, co ovlivnit nelze) a sociální rolí: společensky, tudíž uměle daným konstruktem.

³ Feminismus. In: HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. 4. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 245. ISBN 978-80-7380-137-3.

⁴HAVELKOVÁ, Hana. In: *ABC feminizmu* [online]. Brno: NESEHNUTÍ, 2004, s. 169–170 [cit. 2023-02-13]. ISBN 80-903228-3-2. Dostupné z:

https://is.muni.cz/el/fss/jaro2009/SPP457/um/8146081/Havelkova_Prvni_a_druha_vlna_feminizmu.pdf

zrovnoprávněním zdaleka nevyřešily, na což upozornila druhá vlna feminismu v šedesátých letech 20. století.

Pro druhou vlnu je zásadní hned rok 1960, kdy byla představena antikoncepce. Možnost vést sexuální život bez rizika otěhotnění představovala obrovský přelom⁵. Ženy antikoncepcí získaly kontrolu nad svým tělem, což se později promítlo do silně rezonujících témat, typicky například do otázky potratů. Pozornost se začala obracet k ženské sexualitě, kterou mohly ženy svobodně objevovat díky celkovému uvolnění norem. Změně přístupu k ženské rozkoši přispěla také věda a výzkum zaměřený na ženský orgasmus. Došlo k vyvrácení mýtu, který zásadně ovlivnil i Sigmund Freud, a sice že u žen stojí na prvním místě orgasmus vaginální. Díky příspěvkům Alfreda Kinseyho, Williama Masterse, Virginie Johnson, Anne Koedt či Shere Hite se mimo jiné ukázalo, že je hlavním zdrojem stimulace klitoris⁶.

Svobodná diskuse se týkala také dalších dosud přehlížených a často tabuizovaných témat. Kromě ženského zdraví to byla například problematika domácího násilí a znásilňování či znevýhodňování v pracovním procesu. Velmi výstižné je v tomto ohledu heslo *Personal is political*, osobní je politické (blíže vysvětleno v kapitole 2.3). Velmi významnou součástí druhé vlny byla i ženská identita, se kterou úzce souvisí pojem gender. V této oblasti došlo k výraznému posunu v myšlení, které lze vidět již v díle *Druhé pohlaví* spisovatelky Simone de Beauvoire z roku 1949. Dochází totiž k oddělení biologického a sociálního aspektu pohlaví, čímž se identita ženy značně problematizuje. Klíčová je myšlenka, že ženou se člověk nerodí, ale stává⁷. S tímto uvědoměním pak přichází zkoumání ženských rolí a představ o ženě. Právě na idealizované požadavky na ženy a jejich vliv se zaměřovala přelomová kniha *Feminine Mystique* (1963) Betty Friedan. Ona „*Feminine Mystique*“, mystika ženy, je podle ní nedosažitelný ideál, který uzavírá ženu v domácnosti jako manželku a matku, což jsou jediné dvě role a zaměstnání, skrze které může žena dosáhnout spokojenosti. Friedan nicméně ukazuje, že tato svázanost má na ženy přesně opačný vliv⁸.

Druhá vlna feminismu dosáhla vrcholu v šedesátých a sedmdesátých letech, postupně nicméně zeslábla (sexuální svobodou například otrásl vir HIV a nemoc AIDS). Od cca 90. let 20. století již hovoříme o třetí vlně feminismu, někdy se navíc uvádí i vlna čtvrtá, začínající

⁵ Antikoncepce a ženské emancipační hnutí. In: FAFEJFA, Martin. *Sexualita a sexuální identita: sociální povaha přirozenosti*. Praha: Portál, 2016, s. 76–78. ISBN 978–80–262–1030–6.

⁶ Sexualita a sociální řád. In: FAFEJFA, Martin. *Sexualita a sexuální identita: sociální povaha přirozenosti*. Praha: Portál, 2016, s. 43. ISBN 978–80–262–1030–6.

⁷ BEAUVOIRE, Simone. *Druhé pohlaví: výbor*. 3. Praha: Orbis, 1967. Malá moderní encyklopedie ; sv. 55.

⁸ Something is very wrong with the way American women are trying to live: The problem with no name. In: *The feminism book*. London: DK, 2019, s. 120–123. Big ideas simply explained. ISBN 978–0–2413–5037–9.

v roce 2012⁹. V rámci třetí vlny je přesnější mluvit o feminismech v plurálu, neboť dochází ke značné diferenciaci hnutí, která začíná již v letech osmdesátých. Pro pochopení třetí vlny je důležitý především koncept intersekcionality, která se snaží pojmut všechny roviny lidské zkušenosti a tím i možné roviny diskriminace. Pracuje tedy nejen s genderem, ale i kategoriemi jako jsou rasa, třída či sexualita¹⁰. Problematika rasové diskriminace se totiž nevyhnula ani feministickému hnutí, stejně jako diskriminace na základě sexuální orientace či genderové identity. Zde je důležité zmínit knihu *Gender Trouble* z roku 1990. Kniha Judith Butlerové bohatě čerpá z filosofie a vyzdvihuje gender jako čistě sociální konstrukt¹¹. Myšlenky obsažené v *Gender Trouble* převzala queer teorie, která zastřešuje všechny identity, které se vymykají heterosexuální normě – heteronormativitě¹².

Ve stručnosti lze tedy říct, že podstatou nových vln je velká heterogenita hnutí, nová témata a nové způsoby komunikace. Využíváním internetu coby mocného nástroje je typická právě čtvrtá vlna, která efektivně pracuje se sociálními sítěmi. Příkladem může být známý hashtag a kampaň #MeToo upozorňující na sexuální násilí¹³. Je také důležité podotknout, že mnohé problémy týkající se genderové a jiné nerovnosti stále nejsou vyřešeny. V českém prostředí se jedná například o redefinici znásilnění¹⁴, ratifikaci Istanbulské úmluvy¹⁵, přijetí manželství

⁹ BURŠOVÁ, Irena. Feminismus třetí a čtvrté vlny a intersekcionalita. *Heroine.cz* [online]. Praha: NextPage Media, c2022 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.heroine.cz/feministicky-slovník/feminismus-treti-a-ctvrte-vlny-a-intersekcionalita>

¹⁰ KŘÍŽKOVÁ, Anna a Hana HAŠKOVÁ. *Gender a výzkum / Gender and research* [online]. Praha, 2018, 1. červen 2018, 19(2), 3–10 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: https://www.genderonline.cz/artkey/gav-201802-0001_intersectional-approach-in-social-inequalities-research.php

¹¹ BUTLER, Judith. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity* [online]. Taylor & Francis e-Library, 2002 [cit. 2023-03-03]. ISBN 0-203-90275-0. Dostupné z: <https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/butler-gender-trouble.pdf>

¹² „Heteronormativita zjednodušeně znamená, že heterosexuální lidé jsou považováni za „normální“, zatímco homosexuální lidé jsou vnímáni jako odchylka od normality.“ In: Heteronormativita. *WITH YOU*TH* [online]. Brno: NESEHNUTÍ, 2021 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.withyou-th.org/handbook/cs/dictionary/heteronormativity/>

¹³ Maybe the fourth wave is online: Bringing feminism online. In: *The feminism book*. London: DK, 2019, s. 297. Big ideas simply explained. ISBN 978-0-2413-5037-9.

¹⁴ Této problematice se dlouhodobě věnuje organizace Konsent. Viz: *Konsent* [online]. Praha: Konsent, 2021 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://konsent.cz/souhlas/>

¹⁵ „Úmluva Rady Evropy o prevenci a potírání násilí na ženách a domácího násilí, tzv. Istanbulská úmluva, je jedna z mnoha lidskoprávních mezinárodních smluv Rady Evropy. Jejím cílem je především důsledná prevence násilí na ženách a domácího násilí, ochrana jeho obětí a stíhání pachatelů.“ In: Odborná veřejnost o Istanbulské úmluvě. *To je rovnost* [online]. Praha: Úřad vlády ČR, c2022 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.tojrovnost.cz/cs/istanbulska-umluva-cr/>

pro všechny¹⁶ či v rámci EU výrazné rozdíly v odměňování žen a mužů (tzv Gender pay gap)¹⁷.

2.2 Západní Německo v 70. letech

V této kapitole představím historický kontext, který je zásadní pro pochopení témat obsažených ve vybraných ročnících časopisu. V první řadě je nutné podotknout, že pouhé časové vymezení 1970–1980 nám s charakteristikou sedmdesátých let nepomůže. Právě naopak, jakýsi skutečný předěl mezi léty šedesátými a sedmdesátými přichází až téměř s polovinou desetiletí, tj. v roce 1973, kdy dochází k ropné krizi a celkové proměně nálady ve společnosti. Sedmdesátá léta lze velmi dobře charakterizovat právě ve vztahu ke „zlatým šedesátým“. Ta můžeme popsat zejména slovy liberalizace, demokratizace, prosperita a blahobyt a s tím spojený optimismus, reformy¹⁸. Mění se hodnoty i názory. Významně se proměňuje školství; roste celkový počet studentů, především však studentek¹⁹. Nová generace si více cení svobody a volnosti (což jsou zásadní hodnoty pro hnutí hippies) a nebojí se konfrontovat přítomnost i minulost²⁰; studentské protesty z revolučního roku 1968 jsou namířeny např. proti válce ve Vietnamu a zatuhlé politické situaci v zemi, současně je však silným tématem doba nacismu a vyrovnání se s ním²¹.

V roce 1973 jsou však arabskými zeměmi utaženy kohoutky s ropou, čímž okamžitě dochází ke změně společenského klimatu. Ropný šok plně odhalil meze růstu, které se v letech poválečného hospodářského zázraku zdály nekonečně daleko, a závislost na fosilních palivech. Přinesl s sebou i stoupající nezaměstnanost, která byla způsobena mj. krizí průmyslového sektoru. V roce 1973 navíc dochází k Anwerbestopp, tedy zastavení přijímání gastarbeiterů, přičemž hlavním důvodem pro tento krok byla právě ropná krize. „Hostující

¹⁶ V České Republice je stejnopohlavním párům umožněno pouze registrované partnerství, které však s manželstvím nelze srovnat, ať už po stránce právní či symbolické. Více například zde: Důvody, proč je manželství pro všechny správné a důležité. *Jsmefér.cz* [online]. Praha: Iniciativa Jsme fér [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: https://www.jsmefer.cz/duvody_a_odpovedi

¹⁷ Více informací o Gender pay gap a jejím možném řešení zde: Co je gender pay gap a jak se počítá. *Rovnáodměna.cz* [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: <https://rovnaodmena.cz/rovne-odmenovani/gender-pay-gap/>

¹⁸ Dynamika a liberalizace: Druhá formativní fáze let 1956/60 až 1973. In: WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek.* Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 155–157. ISBN 978–80–87029–43–5.

¹⁹ Tamtéž, s. 204

²⁰ Změny postojů k minulosti a studentské protesty. In: NOVOTNÝ, Lukáš. *Spolková republika Německo.* Praha: Libri, 2014, s. 66–68. *Stručná historie států*, sv. č. 84. ISBN 978–80–7277–520–0.

²¹ Studentenbewegung. In: ESCHENHAGEN, Wieland a Matthias JUDT. *Chronik Deutschland 1949 – 2009: 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick.* Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2008, s. 154. *Der Fischer Weltalmanach*, 747. ISBN 978–3–89331–924–4.

dělníci” do země začali přicházet po smlouvách s Itálií, Španělskem, Portugalskem, Řeckem, Tureckem a Jugoslávií²².

Nadějně vyhlídky do budoucna jsou zkrátka vystřídány pesimismem a úzkostí, což se odráží i na politické situaci. Dřívější reformní politiku, která je velmi nákladná, nahrazuje politika jakéhosi udržování a snahy zmírnit dopady hospodářské recese²³. Odchod Willyho Brandta z kancléřského postu v roce 1974 je pro tento Klimawechsel, tedy změnu (společenského a politického) klima, symbolický²⁴. Na jeho místo nastupuje krizový manažer Helmut Schmidt. Vládní prohlášení přesně ilustruje postup v následujících letech: „V čase celosvětově narůstajících problémů se soustředíme realisticky a střídavě na podstatné, na to, co je nyní důležité, a vše ostatní nechme stranou”²⁵. Již tak vypjatá atmosféra ve společnosti je navíc podporována obavou z teroristických útoků, které má na svědomí RAF – Rote Armee Fraktion, militantní skupina radikálů vyrůstající z původního studentského hnutí roku ‘68.

Terorismus v Německu pak vyvrcholil v roce 1977, období známém pod jménem Deutscher Herbst (Německý podzim)²⁶. V první polovině roku byli zavražděni generální prokurátor Siegfried Buback a předseda Dresdner Bank Jürgen Ponto. V září došlo k únosu prezidenta svazu německých zaměstnavatelů Hannse Martina Schleyera – výměnou za něj požadovali teroristé propuštění zakladatelů RAF z vězení. Další nátlak byl vyvinut únosem letadla Landshut společnosti Lufthansa²⁷. Pasažéry se nakonec podařilo vysvobodit zásahem v Somálsku, kde letadlo přistálo. Čelní představitelé RAF poté spáchali ve vězení sebevraždu. Posléze se pomocí protiteroristických zákonů podařilo terorismus zažehnat.

Pro druhou polovinu sedmdesátých let je nicméně kromě vypjaté atmosféry důležitý také fenomén nových sociálních hnutí (Neue Soziale Bewegungen)²⁸. Ta jsou důsledkem

²² Dynamika a liberalizace: Druhá formativní fáze let 1956/60 až 1973. In: WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek*. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 210–211. ISBN 978–80–87029–43–5.

²³ Tamtéž, s. 275

²⁴ Brandts Sturz: politischer Klimawechsel. In: ESCHENHAGEN, Wieland a Matthias JUDT. *Chronik Deutschland 1949 – 2009: 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2008, s. 205. Der Fischer Weltalmanach, 747. ISBN 978–3–89331–924–4.

²⁵ Osvědčit se a osvědčené zachovat: Dlouhodobé problémy a globalizace 1974–1989. In: WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek*. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 286. ISBN 978–80–87029–43–5.

²⁶ Deutscher Herbst. In: ESCHENHAGEN, Wieland a Matthias JUDT. *Chronik Deutschland 1949 – 2009: 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2008, s. 228. Der Fischer Weltalmanach, 747. ISBN 978–3–89331–924–4.

²⁷ Osvědčit se a osvědčené zachovat: Dlouhodobé problémy a globalizace 1974–1989. In: WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek*. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 288–289. ISBN 978–80–87029–43–5.

²⁸ Tamtéž, s. 342

politizace společnosti v šedesátých letech (Mimoparlamentní opozice, studentské hnutí). V těchto hnutích se angažovala především nová generace – mladí, vzdělaní lidé narození po válce a aktivizovaní právě v letech šedesátých²⁹. Na rozdíl od „starého“ sociálního, např. dělnického hnutí v 19. století se nová sociální hnutí zaměřovala na kvalitnější, solidárnější, uvědomělejší způsob života³⁰. Označení Nová sociální hnutí zastřešuje různé protestní skupiny, přičemž mezi nejznámější a nejvýznamnější patří ekologické, protiatomové, mírové a ženské. V roce 1980 pak došlo k významné události, která znamenala semknutí, sloučení a institucionalizaci těchto jednotlivých proudů – založení strany Zelených³¹.

Na samém sklonku sedmdesátých let pak končí politika détente, fáze sblížování Východu a Západu, pro kterou je typická např. Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě (1975), a studená válka opět přitahuje. Roku 1979 vstupují Rusové do Afghánistánu a v Radě NATO je přijato Doppelbeschluss, tedy Dvojí rozhodnutí³². Nadto dojde v důsledku islámské revoluce v Íránu k druhému ropnému šoku. To vše zapříčiní další nárůst napětí ve společnosti.

2.3 Stručný vhled do německého feminismu

Stejně jako feminismus celosvětově, i německý feminismus je členěn do tří základních vln³³. Jeho začátky bývají obvykle datovány do roku 1865, podle socioložky Ute Gerhard sahají již do období 1848/49, kde jsou propojené s revolucí, na které se ženy aktivně podílely³⁴. Rok 1865 je nicméně zcela zásadní především z hlediska oficiální organizace ženského hnutí, a to

²⁹ POHL, Natalie. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik in den 70er und 80er Jahren. *La Clé des langues* [online]. Lyon: ENS de LYON/DGESCO, 2009 [cit. 2023-02-13]. ISSN 2107-7029. Dostupné z: <https://cle.ens-lyon.fr/allemand/civilisation/histoire/les-deux-allemande-1949-1990/neue-soziale-bewegungen-in-der-bundesrepublik-in-den-70er-und-80er-jahren>

³⁰ RUCHT, Dieter. Neue Soziale Bewegungen. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202077/neue-soziale-bewegungen/>

³¹ Osvědčit se a osvědčené zachovat: Dlouhodobé problémy a globalizace 1974–1989. In: WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek.*. Brno: Barrister & Principal, 2008, s. 347. ISBN 978-80-87029-43-5.

³² NOVOTNÝ, Lukáš. Spolková republika Německo. Praha: Libri, 2014, s. 95–96. Stručná historie států, sv. č. 84. ISBN 978-80-7277-520-0.

³³ VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich-Böll-Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2018, 2018(2), 9 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

³⁴ WOLFF, Kerstin. Die Frauenbewegung organisiert sich: Die Aufbauphase im Kaiserreich. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35256/die-frauenbewegung-organisiert-sich/>

z důvodu založení Allgemeine Deutscher Frauenverein (Všeobecného německého ženského spolku) na ženské konferenci v Leipzigu³⁵. První vlna feminismu se soustředila především na omezené možnosti vzdělávání a s tím související možnosti pracovního uplatnění a samostatné výdělečné činnosti žen (zejména neprovdaných, které byly jinak zcela závislé na mužích) a v neposlední řadě i na volební právo³⁶. Na univerzitu byly německé ženy připuštěny v roce 1900 v Bádensku, v roce 1906 v Sasku a konečně v roce 1908 v Prusku. Aktivního i pasivního volebního práva bylo dosaženo bezprostředně po první světové válce, v roce 1918. První vlna feminismu v Německu pak byla ukončena nástupem nacismu v roce 1933³⁷.

Byla to právě nacistická ideologie a násilné přerušení vývoje feminismu, se kterou se potýkalo ženské hnutí po konci druhé světové války. Již jen samotné označení Frauenbewegung bylo problematické, neboť si ho vypůjčili i nacisté a pojali jej po svém³⁸. Spolu s jasnou a nutnou deklarací „nového začátku“, skrze kterou se ženské hnutí distancovalo od nacismu, bylo však současně zdůrazňováno i navázání na první vlnu a odkazováno na její dědictví³⁹. Kromě toho je klíčový ještě jeden aspekt německého feminismu, a sice skutečnost, že se vyvíjel jiným způsobem a tempem na obou stranách železné opony, od roku 1949 ve dvou jiných státech. Vzhledem k zaměření práce se následující řádky týkají západoněmeckého ženského hnutí ve Spolkové republice Německo.

Začátek druhé vlny feminismu spadá do přelomu 60. a 70. let, kde úzce souvisí se studentským hnutím, sexuální revolucí a celkovým uvolněným a revolučním duchem doby. Tentokrát se prvním impulsem stal takzvaný Tomatenwurf (lze přeložit jako „Házení rajčat“) v roce 1968, který přinesl i odštěpení ženského hnutí od studentského⁴⁰. Na konferenci delegátů SDS (Sozialistischer deutscher Studentenbund, Socialistický německý studentský

³⁵ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 54. ISBN 978-3-406-71841-0

³⁶ WOLFF, Kerstin. Die Frauenbewegung organisiert sich: Die Aufbauphase im Kaiserreich. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35256/die-frauenbewegung-organisiert-sich/>

³⁷ GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999, s. 57. ISBN 3-596-14441-8.

³⁸ K pojetí ženského hnutí nacisty: „Das Programm unserer deutschen Frauenbewegung enthält eigentlich nur einen einzigen Punkt und dieser heißt das Kind.“ („Program našeho ženského hnutí obsahuje vlastně jen jeden jediný bod, a tím je dítě.“). In: GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999, s. 64. ISBN 3-596-14441-8.

³⁹ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 54. ISBN 978-3-406-71841-0

⁴⁰ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 111. ISBN 978-3-406-71841-0

svaz⁴¹) nejprve obvinila zástupkyně Aktionrat zur Befreiung der Frau (Akční rady pro osvobození žen⁴²) Helke Sander⁴³ zástupce SDS, že „v kritice společnosti nezachází dostatečně daleko, pakliže ignorují diskriminaci žen“⁴⁴. Kvůli neochotě o problematice diskutovat a ignoraci i vůči Sander samotné se rozhodla studentka Sigrid Damm–Ruger (bývají uváděny i další studentky) hodit rajče na následujícího mluvčího. Tato akce posloužila především k opětovnému přitáhnutí pozornosti k nerovnostem pohlaví, které se nevyhnuly ani zdánlivě pokrokovému studentskému hnutí, a zapříčinila zakládání ženských skupin a rad i mimo západní Berlín⁴⁵.

Dalším klíčovým a ikonickým předělem je článek novinářky Alice Schwarzer *Wir haben abgetrieben* (Potratily jsme) uveřejněný v časopise Stern v roce 1971. Kampaně inspirované francouzským hnutím se zúčastnilo na 374 žen prominentních i neznámých. Článek se týkal tabuizované problematiky potratů (ta je hojně diskutována dodnes⁴⁶), v německém prostředí konkrétně paragrafu §218 trestního zákoníku⁴⁷, který ženám za potrat ukládal až pět let odnětí svobody⁴⁸.

⁴¹ Jde o jednu z nejznámějších levicových organizací, jejímž členem a pomyslným vůdcem byl například Rudi Dutschke.

⁴² Jedná se o feministickou skupinu v rámci APO (Außerparlamentarische Opposition – Mimoparlamentní opozice z roku 1968).

⁴³ Helke Sander byla zároveň první ženou, která mohla na konferenci SDS mluvit. In: LOUIS, Chantal. *Vor 50 Jahren flog die Tomate. Emma: Bleib mutig!* [online]. Köln: EMMA Frauenverlags, 2018, 25. April 2018, 2018(3.), 91 [cit. 2023–02–11]. Dostupné z: <https://www.emma.de/artikel/die-68erinnen-welche-rolle-spielten-sie-335689>

⁴⁴ HERTRAMPF, Susanne. Ein Tomatenwurf und seine Folgen: Eine neue Welle des Frauenprotestes in der BRD. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023–02–11]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35287/ein-tomatenwurf-und-seine-folgen/>

⁴⁵ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 111. ISBN 978–3–406–71841–0

⁴⁶ pro srov.: V roce 1973 se v USA odehrál klíčový soudní případ *Roe v Wade*, skrze který byly potraty legalizovány v celé zemi. Toto federální právo vyplývající z verdiktu bylo však v červnu 2022 zrušeno a jednotlivé státy si tak mohou znovu samy rozhodovat o potratové politice, což nevyhnutelně znamená zpřísnění či přímo zákaz potratů v některých místech (např. v Texasu). Téma potratů se nevyhýbá ani Evropě; situace je kritická například v Polsku.

⁴⁷ GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999, s. 14. ISBN 3–596–14441–8.

⁴⁸ Odpovědí byla reforma zákona v roce 1974, která stanovila, že přerušení těhotenství bylo v prvních třech měsících legální, pokud mu předcházelo doporučení lékaře. Tuto změnu nicméně zrušila další reforma v roce 1976 – potrat byl dle ní protiprávní, stanovoval však současně čtyři případy, v nichž byl potrat beztrestný. Viz: *Historische Debatten (7): Abtreibungsparagraf 218. Deutscher Bundestag* [online]. Berlin: Deutscher Bundestag [cit. 2023–03–03]. Dostupné z: <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/abtreibungsparagraf-200096>

Síla tohoto protestu spočívala mimo jiné v tom, že dokázala mobilizovat široké spektrum žen, což se Tomatenwurfu nepodařilo, neboť byl omezen na studentské a univerzitní prostředí⁴⁹. Naplno se na něm projevila základní témata druhé vlny: právo na sebeurčení a nezávislost, ženská sexualita a její kontrola, respektive omezování⁵⁰. Velmi výstižný je proto slogan převzatý od amerických kolegyně „The personal is political”, v německé verzi „Das Private ist politisch” – (do češtiny přeloženo jako „Soukromé je politické”), který se odkazuje na tehdejší zpochybňování hranice mezi soukromým a politickým, na to, že se politika a tedy utlačování žen promítá do všech odvětví života, o čemž je potřeba začít mluvit⁵¹. Kromě sexuality

a rozhodování o vlastním těle se tak konečně otevřel prostor pro diskuzi o násilí, a to včetně silně tabuizovaném násilí v manželství, znevýhodňování žen v pracovním procesu (navzdory formální rovnosti⁵²), dvojným břemenu ženy, tedy neplacené domácí práci apod⁵³.

V následujících letech ženské hnutí nabralo na síle. Byla zakládána ženská centra (první v roce 1973 v Berlíně⁵⁴) i centra poradenská, týkající se ženského zdraví a mateřství. V roce 1976 pak vznikl (opět v Berlíně) první Frauenhaus, Ženský dům, který poskytoval útočiště ženám a matkám s dětmi před domácím násilím⁵⁵. Později se začala objevovat také další místa s předponou Frauen–, vytvářející bezpečné prostory pro volný čas: ženské kavárny, kina, kabarety, dokonce i hospody. Jak píše Ute Gerhard: „Und es begann Spaß zu machen, wie die Beteiligten betonten, was früher Angst gemacht hatte: ohne Männer in die Kneipe oder ins Kino zu gehen, allein zu verreisen.” („Jak účastnice zdůraznily, to, co dřív přinášelo

⁴⁹ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 11. ISBN 978–3–406–71841–0

⁵⁰ Was heisst: Das Private ist politisch?. *Pinkstinks* [online]. Hamburg: Pinkstinks Germany, 2020, 26. Februar 2020 [cit. 2023–02–14]. Dostupné z: <https://pinkstinks.de/das-private-ist-politisch/>

⁵¹ Introduction: The personal is political In: *The feminism book*. London: DK, 2019, s. 112. Big ideas simply explained. ISBN 978–0–2413–5037–9.

⁵² Rovnost je zakotvena v článku 3 ústavy BRD z roku 1949, kde stojí, že muž a žena jsou zrovnoprávnění („*Mann und Frau sind gleichberechtigt*”). In: VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich–Böll–Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich–Böll–Stiftung, 2018, 2018(2), 10 [cit. 2022–12–26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

⁵³ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 112. ISBN 978–3–406–71841–0

⁵⁴ HERTRAMPF, Susanne. Ein Tomatenwurf und seine Folgen: Eine neue Welle des Frauenprotestes in der BRD. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023–02–11]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35287/ein-tomatenwurf-und-seine-folgen/>

⁵⁵ VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich–Böll–Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich–Böll–Stiftung, 2018, 2018(2), 11 [cit. 2022–12–26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

strach, začala být zábava: jít bez mužů do hospody či kina, sama vycestovat.”)⁵⁶. Nedílnou součástí opětovného probuzení se byla také ženská média (o tomto aspektu více v kapitole Postavení časopisu Courage v německém feministickém tisku), a v neposlední řadě i ženské semináře na univerzitách.

Všechny tyto projekty posilovaly kolektivní identitu nového ženského hnutí, které fungovalo jakousi svépomocí, pod heslem „Frauen helfen Frauen” („Ženy pomáhají ženám”) a na rozdíl od první vlny bylo založené na menších, autonomních skupinách⁵⁷. Nicméně právě tato vnitřní diferenciací nakonec přispěla k roztržitosti hnutí a postupné ztrátě onoho Wir, nejvíce viditelném na semknutí kolem kampaně v roce 1971, které dokázalo mobilizovat. Dělicí linie byly stále patrnější na konci sedmdesátých let. Prohlubovala se například propast daná postojem k institualizaci a profesionalizaci – na jedné straně stály feministky, které chtěly zůstat nezávislé a autonomní, na straně druhé členky, které se snažily feminismus a hnutí integrovat do oficiálních státních institucí, vědy, politiky, odborů apod⁵⁸. Příkladem této profesionalizace může být etablování Frauen– a Geschlechterforschung, tedy výzkumu zaměřeného na pohlaví, posléze zabývajícího se i otázkami genderu (gender studies)⁵⁹, nebo vstupování do politických stran, typicky například do nově vzniklé strany Zelených⁶⁰. Zásadní byl také začátek státního financování dosud autonomních ženských projektů, jako byly třeba již zmiňované ženské domovy.

V polovině osmdesátých let se začaly organizovat černošské němky – pod hlavičkou ADEFRA (Afro–deutsche Frauen, tedy afro–německé ženy) upozorňovaly na problematiku rasismu⁶¹. Do pohybu se dalo také hnutí v DDR, které bylo zastřešené evangelickou církví a které lze dělit do tří základních skupin: Frauen für den Frieden (Ženy pro mír), kirchliche Frauengruppen (ženské skupiny v rámci církve) a Lesbengruppen (lesbické skupiny). Po znovusjednocení Německa v roce 1989 naplno vynikly rozdíly ve zkušenostech žen

⁵⁶ GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999, s. 115. ISBN 3–596–14441–8.

⁵⁷ Tamtéž, s. 116.

⁵⁸ *Feminismus und Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland* [online]. Friedrich–Ebert–Stiftung, s. 17–18 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: <https://www.fes.de/index.php?eID=dumpFile&t=f&f=60183&token=92f38026af5375b81447d5a36099373a72d25389>

⁵⁹ První místo v oboru na Humboldtově univerzitě v Berlíně obdržela v roce 1987 právě socioložka Ute Gerhard.

⁶⁰ GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999, s. 132. ISBN 3–596–14441–8.

⁶¹ VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich–Böll–Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich–Böll–Stiftung, 2018, 2018(2), 12 [cit. 2022–12–26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

z východu a západu a německé ženské hnutí tak stálo před obrovskou výzvou⁶². Mnohá témata západoněmeckého hnutí byla v DDR díky emancipaci shora "vyřešena": práce žen byla normalizovaná a dokonce vyžadována, existovaly školky a jesle, interrupce byly legální⁶³. Právě v otázce potratové probíhal výrazný střet, neboť přijetím západních zákonů, a tedy i paragrafu §218 byla práva východoněmeckých žen značně omezena⁶⁴.

S rozdílnou zkušeností a heterogenitou se však potýkalo feministické hnutí celosvětově. Od osmdesátých let je proto přesnější mluvit o feminismech jakožto samostatných jednotkách, které se specializují na jiné oblasti. Došlo také ke generační výměně, která s sebou nevyhnutelně přinesla změnu myšlení a perspektivy. Aktuálnější debaty se pak týkají témat jako právní svazky stejnopohlavních párů, ženských kvót či nošení hidžábu⁶⁵.

2.4 Postavení časopisu Courage v německém feministickém tisku

Pro rozkvět ženského hnutí v sedmdesátých letech je typický právě rozvoj ženských projektů, do nichž spadají také ženská média⁶⁶. Ta byla součástí již první vlny⁶⁷, v druhé vlně však existovala v rámci autonomní kultury se všemi orgány. Vznikala ženská nakladatelství a vydavatelství, ženská knihkupectví, ženské filmy, dokonce i gramofonové desky. Klíčové byly také četné ženské časopisy, z nichž největší a nejvýznamnější byly berlínský Courage (1976–1984) a Emma (1977 – dodnes). Tímto způsobem mohlo ženské hnutí šířit své myšlenky a cíle a otevřelo se veřejnosti⁶⁸.

⁶² GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 120–121. ISBN 978–3–406–71841–0

⁶³ VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich-Böll-Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2018, 2018(2), 12 [cit. 2022–12–26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

⁶⁴ MONECKE, Nina. Als Frauen aus Ost und West nach der Wende aufeinandertrafen. *Zeit.de* [online]. Hamburg: ZEIT ONLINE, 2019, 24. März 2019 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: https://www.zeit.de/zett/politik/2019-03/als-frauen-aus-ost-und-west-nach-der-wende-aufeinandertrafen?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

⁶⁵ STITZ, Melanie. Ungleiche Schwestern – Frauenbewegung seit 1989. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35296/ungleiche-schwester-frauenbewegung-seit-1989/>

⁶⁶ HERTRAMPF, Susanne. Ein Tomatenwurf und seine Folgen: Eine neue Welle des Frauenprotestes in der BRD. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023–02–11]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35287/ein-tomatenwurf-und-seine-folgen/>

⁶⁷ SCHASER, Angelika. Allgemeiner Deutscher Frauenverein (ADF). *Digitales Deutsches Frauenarchiv* [online]. Berlin, c2023 [cit. 2023–03–02]. Dostupné z: <https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/akteurinnen/allgemeiner-deutscher-frauenverein-adf>

⁶⁸ GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018, s. 114. ISBN 978–3–406–71841–0

Měsíčník *Courage* vznikl v roce 1976, první číslo vyšlo čtyři měsíce před Emmou. Právě ve vztahu ke konkurenčnímu časopisu je možné *Courage* definovat. Zatímco Emma byl především projekt profesionální novinářky Alice Schwarzer, jedné z nejvýznamnějších tváří německého feminismu té doby⁶⁹, *Courage* bylo levicově orientované médium tvořeno kolektivně především aktivistkami z řad studentek a absolventek univerzit bez předchozí novinářské praxe. Emma měla klasickou vnitřní strukturu, *Courage* se snažil o nehierarchický systém, kde bylo vše projednáváno kolektivně. Vše vznikalo za pochodu, organicky a nezávisle. Tímto způsobem reflektoval časopis činnost autonomního ženského hnutí: „Die *Courage* wurde „eine Art Ordnungsmacht, die den wirren Meinungs- und Theoriestrom kanalisierte. Bald diente sie als Informations-, Kommunikations- und Diskussionsforum für Kleingruppen, Netzwerke und Projekte der autonomen Frauenbewegungen – gewissermaßen als „Sprachrohr.“ („*Courage* se stal jakousi organizující silou, která sváděla zmatený tok názorů a teorií. Brzy sloužil jako informační, komunikační a diskusní fórum pro malé skupiny, sítě a projekty autonomních ženských hnutí – takřkajíc jako jejich "mluvčí").⁷⁰ Postupem času se však časopis začal dostávat do finančních potíží, což nadále rozdělovalo kolektiv. Ženy v *Courage* pracovaly často přesčas a s plným vypětím, ale jejich úsilí neodpovídalo ocenění finančnímu ani zvenčí, tedy od čtenářek. Časopis nakonec zanikl v roce 1984, a to bez zvláštní pozornosti médií a veřejnosti⁷¹.

Důležité je zmínit také konflikt, který se odehrával mezi *Courage*, Emmou a posléze také dalším z časopisů, plátkem *Die Schwarze Botin*⁷². Všechny tři časopisy si navzájem konkurovaly, což vyústilo ve vzájemnou kritiku, odrážející postupné štěpení hnutí. Nelibost směřovala především směrem k Alici Schwarzer, respektive k problematice zjednodušování celého ženského hnutí pouze na její osobu. Schwarzer již dříve odmítla nabídku pracovat v redakci *Courage*, protože „jediný nadregionální časopis by byl příliš centralistický“, což zdůrazňovaly i podporovatelky Emmy⁷³. Kritika nicméně připomněla, že Schwarzer sama

⁶⁹ VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich-Böll-Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2018, 2018(2), 11 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

⁷⁰ NOTZ, Gisela. *Courage – Wie es begann, was daraus wurde und was geblieben ist: Das politische Konzept der Courage*. In: *Die „Berliner Frauenzeitung Courage“ und die autonomen Frauenbewegungen der 1970er und 1980er Jahre* [online]. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007, s. 30 [cit. 2023-03-02]. ISBN 978-3-89892-766-6. ISSN 0941-6862. Dostupné z: <https://library.fes.de/pdf-files/historiker/05112.pdf>

⁷¹ NOTZ, Gisela. *Courage – Wie es begann, was daraus wurde und was geblieben ist*. In: *Die „Berliner Frauenzeitung Courage“ und die autonomen Frauenbewegungen der 1970er und 1980er Jahre* [online]. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007, s. 44–51 [cit. 2023-03-02]. ISBN 978-3-89892-766-6. ISSN 0941-6862. Dostupné z: <https://library.fes.de/pdf-files/historiker/05112.pdf>

⁷² Detailní rozbor tohoto konfliktu nabízí článek Kathariny Lux. In: LUX, Katharina. Von der Produktivität des Streits – Die Kontroverse der Zeitschriften *Courage*, *Die Schwarze Botin* und *Emma*. Überlegungen zur Konfliktgeschichte der Frauenbewegung. *Feministische Studien* [online]. 2017, 35(1), 31–50 [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: doi:10.1515/fs-2017-000

⁷³ Tamtéž, s. 41.

rozeslala do ženských center oběžník s žádostí o tipy, fotografie, příspěvky a v neposlední řadě i peníze, aniž by zohlednila možnost center přímo se na časopise podílet⁷⁴.

Neshoda se však nevyhnula ani Courage a Die Schwarze Botin, a to konkrétně v oblasti kritiky ženského hnutí. Die Schwarze Botin byl založen jako plátek analyticko–kritický, recenze v Courage však tuto kritiku hodnotí jako “banální”. Odpověď v Schwarze Botin se nedrží příliš zpátky. „Scharfzünftig antwortete die Schwarze Botin, arrogant und frech sei nicht die Weigerung, allgemein verständlich zu sein, sondern die Anmaßung der Courage »ihren angeblich empfindlichen Leserinnen geistige Schonkost zu verordnen« (Die Schwarze Botin 1977d, 39). Mit »frauenspezifischem Zuschneiden von Inhalten zu leicht verständlichen Artikelchen« (ebd.) seien »keine Bewußtseinsprozesse zu erreichen« (a. a. O., 40). ("Die Schwarze Botin jízlivě odpověděla, že arogantní a drzé není odmítání obecné srozumitelnosti, ale troufalost dovolit si předepisovat svým údajně citlivým čtenářkám duševní dietu. Přizpůsobením specifického ženského obsahu do snadno srozumitelných článků nelze dosáhnout žádných procesů uvědomění.")⁷⁵.

⁷⁴ Kampf um Emma. *Der Spiegel* [online]. 28.11.1976, 1976(49) [cit. 2023–03–02]. Dostupné z: <https://www.spiegel.de/kultur/kampf-um-emma-a-07abda3f-0002-0001-0000-000041124889>

⁷⁵ LUX, Katharina. Von der Produktivität des Streits – Die Kontroverse der Zeitschriften Courage, Die Schwarze Botin und Emma. Überlegungen zur Konfliktgeschichte der Frauenbewegung. *Feministische Studien* [online]. 2017, 35(1), 45 [cit. 2023–02–14]. Dostupné z: doi:10.1515/fs–2017–000

3 PRAKTICKÁ ČÁST

V praktické části této práce analyzuji konkrétní nezávislý feministický časopis, berlínský měsíčník Courage. Cílem praktické části je na konkrétním příkladu ukázat, jaká jsou témata sedmdesátých let, týkající se zejména druhé vlny feminizmu a německého ženského feministického hnutí, ale obecněji i situace žen ve společnosti a celkové atmosféry a problémů doby. Toho docílím pomocí detailního rozboru časopisu.

3.1 Úvodní hypotézy

V analýze se soustředím se na čtyři základní okruhy, vymezené výzkumnými otázkami, které vychází z rešerše provedené v rámci teoretické části. Otázky jsou následující:

Jak je reflektována situace žen v sedmdesátých letech? Jaká témata se objevují nejčastěji?

Očekávám, že v časopise budou patrná především témata typická pro druhou vlnu (odrážející i postavení žen ve společnosti), tedy ono soukromé je politické – ženská sexualita a právo rozhodování o vlastním těle, v ní zejména otázka potratová (paragraf §218), zcela klíčové téma násilí na ženách a trvající nerovnosti.

Jak je reflektováno samotné ženské hnutí? Mě ní se nějak postoj k hnutí? Jakým způsobem dochází k vytváření identity hnutí?

Tematizovány budou úkoly a cíle hnutí, způsoby jejich dosažení a možné překážky. Identita hnutí bude postavena především na aktuálním vytváření vlastní kultury a projektů – ženských domovů a pomocných skupin, ženské literatury, ženských barů, klubů, hospod apod. Postupně se budou více a více projevat dělicí linie v hnutí a vnitřní konflikty.

Zda a jak je reflektována politická situace v zemi? Pokud není přímo reflektována, jak se do časopisu promítá?

Celková atmosféra doby bude reflektována zejména ve vztahu k práci ostatních sociálních hnutí. Čekám také vyjádření k nebezpečí terorismu a tomu odpovídající náladě ve společnosti, respektive komentář k tomu, jak se tato nálada odráží na problémech týkajících se žen, a komentář k hospodářskému útlumu a tomu odpovídající politickým rozhodnutím. Více prostoru pro všeobecné otázky a jejich dopad na ženy pak předpokládám v letech 1977 (vrchol terorismu).

Objevuje se v časopisech reflexe dění zahraničního? Pokud ano, jaká témata s sebou přináší?

Očekávám alespoň okrajové zmínky o mezinárodních událostech, které souvisí s činností ženského hnutí. Tematizováno bude také bipolární rozdělení světa a odlišné postavení žen na obou stranách Železné opony.

3.2 Analýza časopisů

V této části analyzuji časopis od prvních čtyř čísel z roku 1976 do první třetiny roku 1978, tedy v rozmezí dvou let a současně zhruba první třetiny fungování časopisu⁷⁶. Jedná se o celkem 20 čísel časopisu, které odrážejí začátky časopisu, jež se stále nesou v duchu experimentování a zároveň si udržují počáteční nadšení, které odpovídá také síle hnutí.

Analýza je rozdělena do čtyř základních okruhů, odpovídající výzkumným otázkám. Témata jsou rozebrána v kontextu konkrétních článků, informují tedy o tom, jakým způsobem je Courage prezentuje.

Zpracování samotného materiálu proběhlo následovně: nejprve jsem se probrala všemi čísly časopisu pouze povrchně; cílem bylo zachytit téma, aby bylo možné článek zařadit do systému. Jedná se o tabulku, ve které jsou články v jednotlivých číslech zařazeny do tematických okruhů (sloupců). Tím jsem vytvořila přehled všech zpracovávaných čísel, ve kterém je možné se zorientovat a ze kterého lze snadno čerpat. Tento krok byl pro následující strukturované a srozumitelné shrnutí zásadní. V tomto ohledu je nutné zmínit důležitou formální náležitost následujícího rozboru: z praktických důvodů je u zmíněných článků uvedeno číslo, ve kterém se článek nachází, a to ve formátu číslo/ročník. Tuto možnost jsem upřednostnila před klasickým formátem poznámkového aparátu, jenž využívám v části teoretické, neboť je čtenářsky přívětivější. Rozsah stránek uveden není (nejedná-li se o citaci), a to z důvodu přehledného obsahu, který je k nalezení na začátku každého čísla časopisu. V některých případech bývá uveden i konkrétní název článku, jindy pouze obsah. Tímto způsobem je pokryta četnost a výskyt témat. V závěru každé podkapitoly pak následuje stručné shrnutí postoje časopisu v konkrétní oblasti. Celková analýza je provedena v kapitole 3.3.

3.2.1 Témata sedmdesátých let

V této kapitole přibližuji v rámci přehledného systému šesti celků konkrétní témata sedmdesátých let, která reflektují tehdejší situaci žen. Prostor dostávají příběhy žen z různých vrstev a zázemí, od matek samoživitelek přes starší ženy po ženy přistěhovalkyně. Mimo články s osobní rovinou a konkrétními osudy lze v časopisech najít i obecnější popisy a komentáře k systému samotnému.

3.2.1.1 (Ne)materství

Obecně lze říci, že Courage velmi otevřeně píše o tématech, která se mohou zdát přinejmenším citlivá. S přímočarostí slov koresponduje i obrazový materiál, zejména

⁷⁶ Dostupné z: Courage – chronologische Übersicht. *Berliner Frauenzeitung Courage* [online]. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 2008 [cit. 2023–03–03]. Dostupné z: <http://library.fes.de/courage/courage-zeit.html>

fotografie, které ukazují realitu takovou, jaká skutečně je. Jako příklad lze uvést snímky a články týkající se porodu, které se objevují v roce 1977 v číslech 1, 4 a 12, přičemž první číslo otevírá téma domácích porodů, na což čtvrté navazuje dalším příběhem, tentokrát z nemocnice. Ve dvanáctém se tyto dva světy spojují v detailním popisu porodu, který měl proběhnout v domácím prostředí, ale z bezpečnostních důvodů nakonec skončil v nemocnici. Courage k tomu na straně 45 trefně a zcela v souladu s heslem druhé vlny feminismu „Osobní je politické” poznamenává: „Wie Frauen ihre Kinder kriegen darf keine Privatsache mehr bleiben!” (Jak ženy rodí své děti by nemělo zůstat „osobní věcí“!). Porod se nicméně v časopise neobjevuje poprvé – již v roce 1976, hned v druhém čísle, si můžeme přečíst interview jak s matkou, tak i porodní asistentkou. Nutno zmínit, že zkušenosti matek z nemocnic jsou značně negativní (v čísle 12 se kritika objevuje také, není nicméně hlavním předmětem článku). Nespokojená je však i sestřička, která si stěžuje například na rozšiřování přístrojů, které nahrazují osobní kontakt s rodičkami. Rozčilení je vyjádřeno také otevřeným dopisem berlínské ženské a porodní klinice.

Časopis se matkám věnuje i dále, například v čísle 2/1976, kde nalezneme Briefe einer Mutter (Dopisy jedné matky), upřímné svědectví o mateřství. Že právě mateřství může být důvodem k výpovědi se ukazuje na dopise zaměstnavatele matky dvojčat (1/1977). Specifická je pak situace matek samoživitelek. O nově schválené berlínské podpoře samoživitelek pojednává článek “Vater Staat” zahlt für Kinder (Otec stát platí za děti – 3/1976). V čísle 3/1977 najdeme výňatek z projevu spisovatelky a feministky Selmy James na sjezdu samoživitelek a samoživitelů, a to v souvislosti s kampaní za mzdu za domácí práci (viz podkapitola Konflikty v hnutí). Do oblasti Mateřství spadá také kojení, kterému se věnuje číslo 2/1978. Ženy v něm vyjadřují své zkušenosti a názory na kojení. Součástí je i článek o umělé výživě a problematice reklamy na ní. Zajímavý je následný exkurz do historie kojení.

S počítím se pojí i další klíčové téma – potrat. O problematickém paragrafu §218 se dočteme například v čísle 1/1976 na stranách 31–34. Jedná se o komentáře k novému znění paragrafu, schválenému 6. 5. 1976, který „situaci žen v podstatě nemění” jak vyjadřuje i podtitulek článku: geändert, nicht abgeschafft (změněný, ne zrušený). Nové znění zákona zjednodušuje přerušování těhotenství na tři kroky: doporučení praktického lékaře, sociální konzultace a druhá lékařská konzultace. Článek upozorňuje na to, že i tak je potrat pro mnoho žen nedostupný, mimo jiné proto, že je rozhodnutí zcela závislé na libovůli konkrétního doktora. O dvě čísla později (3/1976) se lze dočíst o praktických dopadech této změny (tedy například o problematickém seznamu poradenských míst nebo povinnosti oznámení o provedení potratu příslušnému úřadu). Další příběhy najdeme v čísle 5/1977 (rada od poradního ženského centra v Berlíně týkající se přípravků používaných při potratech a příspěvek ženy, která si prošla mimořádně bolestivým potratem) a 8/1977 (jistý doktor okradl pacientku skrze podpis formuláře, kterým potvrdila, že zaplatí přímo jemu, jinými slovy, že náklady nepřevezme zdravotní pojišťovna). Komentář v čísle 4/1978 se týká pětiletého výročí liberalizace potratů v USA (pětiletého výročí od rozsudku Roe vs. Wade, viz kapitola 2.3).

Mateřství je v časopise Courage spojeno především s reflexí negativní. Články kritizují necitlivý přístup ze strany lékařů a sestřiček, a to jak při porodu, tak při jeho zamezení, tedy

potratu. Oficiální pomoc selhává i poté, co se dítě narodí, zejména v případě, pokud je matka bez otce. Podle autorek tudíž stát bere ženám právo rozhodovat o vlastním těle, současně však není schopen postarat se o ty, které nakonec děti mají.

3.2.1.2 *Sexualita a gender*

Kromě okruhu týkajícího se plození děti však najdem e i články zaměřené na ženskou sexualitu. Ohledně masturbace a intimity se dočteme v čísle 6/7/1977, a to v článku, který velmi otevřeně hovoří o tabu panujícím okolo sebeuspokojování a vlastní cestě k lepšímu poznání vlastního těla. Číslo 8/1977 pak nabízí úryvek z The Hite report, slavné studie o ženské sexualitě, doplněný opět o názornou fotografii. V úvodu ke článku Frauen berichten über ihren Orgasmus (Ženy vyprávějí o svém orgasmu) jsou zmíněna také jména Kinsey, Masters a Johnsons (viz kapitola 2.1), kteří „nám výsledky svých výzkumů otevřeli oči“. O číslo později následuje dokonce interview se samotnou autorkou Shere Hite.

Časopis současně zohledňuje různé perspektivy; v číslech 10 a 11/1977, se setkáváme se zkušeností leseb, v tematickém čísle 1/1978 zase se životem žen transsexuálních. To dokazuje onen posun ve vnímání ženské identity, která se rozšiřuje za hranice heterosexuality. Lesby v časopisech sdílejí prožitky ze života společného se ženami (Liebesmüh – Úsilí z lásky, 10/1977, Lesbische Liebe – Lesbická láska, 11/1977, týká se především sexuality), případně informují o vlastních aktivitách uvnitř hnutí (namátkou např. Sechstes Lesbentreffen – Šesté setkání leseb, 8/1977, An alle Lesben – Všem lesbám, 10/1977). V čísle 1/1978 pak hraje transexualita hlavní roli. Trojice žen se v něm svěřuje se svou zkušeností s životem v nesprávném těle. Za zmínku stojí příběh Claudie Bernig (Es gibt kein Zurück – Není cesty zpět), která pochází z Liberce, kde si také nechala za třicet korun změnit doklady.

Courage otevírá ženskou sexualitu z neotřelých úhlů pohledu, přičemž dochází k boření mýtů, které ženy omezují, nebo, jazykem ženského hnutí, k osvobození žen, především proto, že sexuální uspokojení náhle slouží ženě, nikoliv muži. Klíčové je nabourávání tradičních představ o ženě a její role, ke kterému dochází mj. v lesbických vztazích a domácnostech a ještě zásadněji v přechodu z mužské genderové identity na ženskou. Tu může provázet celá řada komplikací, týkající se nemožnosti stýkat se s dětmi, najít si práci či sehnat bydlení.

3.2.1.3 *Práce a gender*

Genderové stereotypy jsou kritizovány také v samostatných člancích. Potýká se s nimi například vychovatelka ve školce, která má být dle jedné rady “jako kvočna” (2/1976) a jejíž autonomie bez vztahu je pro mnohé rodiče (a tím i děti) nepochopitelná. Dalším příkladem je také krátký text Wünsche (Přání) z téhož čísla, úryvek z knihy Auch Kinder haben Geheimnisse (I děti mají tajemství) o holčičce, která se vzepře typickým ženským povoláním v podobě tří tet (krejčířka, kadeřnice a prodavačka) a stane se jeřábnicí. Na to navazuje realita, reprezentovaná příběhem Doris Reim, studentky techniky, tedy výlučně “mužského oboru”. Zkušenostem žen v práci je obecně věnovaná velká pozornost, a to jak v podobě článků, které zpracovávají profese z různých odvětví, tak reportáží ze situace na pracovišti, kde může dojít k situaci, kdy žena se stejnou kvalifikací na stejném místě dostává méně peněz, než muž (Ungleicher Lohn für gleiche Arbeit, Nerovná odměna za stejnou práci, 0/1976). O zásadní problematice nezaměstnanosti hovořím v kapitole 2.2.3.

O práci žen v Männerberufen (mužských profesích) pojednává stejnojmenná série, ve které se představuje například Werkzeugmacherin (žena, která vyrábí součástky do strojů sériové výroby, 2/1976), Nachricht Gerät–mechanikerin (dnes již zaniklá profese, 2/1977), typografka (3/1977) či stavební technička (5/1977). Kromě toho si můžeme přečíst o povoláních, která jsou vnímána spíše jako “ženská”, tedy prodavačce bot (1/1977) nebo stewardce (12/77)⁷⁷. Samostatnou kapitolu pak představuje prostitute, kterou se časopis snaží detabuizovat. Velký prostor je jí věnován v čísle 1/1977. Ženy z redakce Courage vedly rozhovor s pěti prostitutkami ve věku 18–27 let, jehož výsledky přinášejí odpovědi na různé aspekty této profese. Mezi nimi třeba na to, co vůbec ženy k prostituci vede (nejsou to jen peníze, ale i radost z „obírání mužů”, tedy pocitu převahy nad nimi, praktičnost povolání, protože přes den může být pracující s dítětem apod.), jaké důsledky má toto povolání pro jejich sexualitu a sebevědomí, co je na této práci nejtěžší či jak prostitute ovlivňuje jejich vztahy s ostatními ženami. Poměrně kontroverzní je i práce hostesky v baru, popsána v dalším, poměrně rozsáhlém článku. Následují informace o Beratungstellen für Geschlechtskranke (Poradenských centrech pro pohlavně nemocné), stanicích, kam prostitutky povinně pravidelně docházejí na zdravotní kontrolu, a HWG–Stationen (Häufig wechselnder Geschlechtsverkehr, Časté střídání pohlavních styků), tedy speciálních oddělení pro ženy

a muže s pohlavními chorobami (případně podezřením na ně). O preventivních vyšetřeních zjistila proti své vůli také zdravotní sestřička, která byla při čekání na sestru na noční berlínské ulici odvezena hlídkou na jedno z takových míst (příčemž je od té doby v úředních dokumentech vedena jako prostitutka – 4/1978).

O tom, že jsou ženské tělo na pracovním trhu zneužíváno, svědčí články zabývající se různými skandály. Nekomfortní situaci při hledání lepšího zaměstnání popisuje žena v čísle 8/1977: na pracovní schůzce jí bylo sděleno, že nezbytnou podmínkou práce osobní sekretářky je „intimní vztah se zaměstnavatelem”. Zarážející je i skutečnost, že následná snaha podělit se o svůj příběh v médiích neuspěla. Na požadavky na sexuální styk ze strany šéfa reaguje také otevřený dopis Annelie Runge, který přečetla před svými nadřízenými – výsledkem byla výpověď. Jiným příkladem zneužitím postavení a důvěry je aféra s polonahými boxerkami (12/1977), ženami z kolínské ženské ubytovny, které nakonec neobdržely nic z toho, co jim manažer slíbil, a jejich životní situace se krátkodobým ponižujícím zaměstnáním ještě zhoršila.

Hned na úvod je nutné zmínit, že důležitá je už samotná skutečnost, že je žena výdělečná činná – časopis opakovaně upozorňuje na to, že vlastní příjem znamená pro ženy emancipaci a nezávislost. Tato nezávislost může být dosažena různými způsoby – v časopisech můžeme vysledovat tři základní okruhy. Prvním je okruh “běžných” povolání. V druhém jsou prezentovány ženy, které boří genderové stereotypy v zaměstnáních, jež jsou vnímána jako tradičně mužská. Se ženami na těchto pracovištích nikdo nepočítá, což má mnoho dopadů. Ženy, které se do (pro své pohlaví netypických) povolání nakonec dostanou, jsou pečlivě

⁷⁷ Vůči představě stewardky coby poněkud hloupé “hostesky” se však autorka vymezuje. Poukazuje také na svou aktivitu v odborové radě.

sledovány a své těžce vydobyté místo musí (zejména zvýšeným výkonem) neustále obhajovat. Vyloučené jsou také z pracovního kolektivu. Třetí možnost vlastního finančního kapitálu je tabu i mezi ženami samotnými – jedná se o profese, které jsou založeny na prodeji vlastního těla. Tento způsob je prezentován jako funkční řešení pouze tehdy, rozhodne-li se pro něj žena sama. Ve chvíli, kdy je žena vnímána coby sexuální objekt proti vlastní vůli, je důležité zakročit. V každém případě je zásadní podpora mezi ženami navzájem.

3.2.1.4 Zdraví

Sdílení zkušeností a tipů je neoddělitelnou součástí témat týkajících se ženského zdraví, a to jak fyzického, tak psychického. Vlastní zkušenost s méně známou, alternativnější variantou menstruačních pomůcek, menstruační houbou, je popsána v čísle 11/1977. Již na začátku téhož roku (1/1977) se řeší i antikoncepce, specificky vedlejší účinky “die Pille”, tedy hormonální antikoncepce. Zajímavá je výměna názorů na antikoncepci přímo v rámci časopisu. V čísle 3/1977 informuje lékařská skupina z berlínského ženského centra o alternativách prášku. O tři čísla později se však objevuje výrazná kritika. Ve článku *Frauen werden kritischer* (Ženy budou kritičtější) upozorňuje svépomocná skupina na nedostatky článku o antikoncepci i rakovině prsu (viz níže) a vyzdvihuje, že antikoncepce a gynekologie jsou stále mužskou doménou, ve které dochází k aktivnímu útlaku žen.

O onemocněních a s tím souvisejících lékařských zákrocích se dočteme v sérii, která vyšla v rámci tří čísel v roce 1977 a věnuje se rakovině prsu (4/1977), obezitě (5/1977) a operací a potíží týkajících se dělohy (6/7/1977). Součástí příspěvku o rakovině prsu jsou i informace o prevenci a názorný návod samovyšetření, které umožňuje ženám včas rozpoznat a řešit případné komplikace.

V oblasti dopadu medikamentů na ženské tělo je otevřeno téma *Conterganu* (3/1976), neblaze proslulého léku, jehož škodlivé následky (ženám požívajícím *Contergan* se rodily znetvořené děti) byly odhaleny v šedesátých letech. Článek se v reakci na knihu *Contergan oder Die Macht der Arzneimittel Konzerne* (*Contergan aneb moc farmaceutických koncernů*) zamýšlí nad farmaceutickým průmyslem a jeho vlivu na ženy.

Časopis se nebojí ani oblasti zdraví výrazně tabuizovanějšího, tedy zdraví psychického. V číslech 2 a 3 z roku 1978 se dozvídáme o rozdílech v přístupu k ženě a muži v rámci psychoanalýzy (2/1978) či o stavu psychiatrie (3/1978). Jako svědectví o životě s depresí fungují dopisy ženy s touto chorobou, které jsou adresovány jejím dcerám (3/1978). Naopak dvě svědectví o práci v psychiatrii najdeme o dvě čísla dále v (4/1978). Znepokojivý je i popis situace ženy s roztroušenou sklerózou (9/1977).

Dosud aktuální je rovněž téma výživy. O tom se dočteme v čísle 6/7/1977, a to z perspektivy ženy, která se potýká s vlastním tělem a ideály krásy (*Pizza schmeckt mir einfach besser – Pizza mi prostě chutná víc*), žen ze svépomocné skupiny, které shrnuly zásady zdravého stravování (*Zurück zum Korn, Zpátky ke kukuřici*) i z hlediska možností lékařských prostředků ke zhubnutí (jde o příspěvek od ženské lékařské skupiny).

Ženské zdraví je pestrá oblast, ve které časopis provádí osvětu i kritiku zároveň. Detabuizuje ženské zdravotní problémy a přináší informace o prevenci, spolu s tím ale jedním dechem dodává souvislosti s vedlejšími účinky léků a nevyhovující lékařskou péčí. Je zdůrazňováno, že ženské tělo nepatří tak docela ženám, nýbrž farmaceutickému průmyslu a zdravotnictví, které se o něj ovšem nestará ani zdaleka tak, jak má (jak je vidět např. na nefunkční prevenci v podobě mamografického vyšetření).

3.2.1.5 *Násilí*

Výraznou část článků tvoří násilí, a to jak v podobě násilí domácího, tak znásilnění (tyto dva problémy jsou ostatně velmi úzce propojeny). Courage přináší řadu svědectví, a to i z neobvyklých úhlů pohledu. Velmi silný je v tomto ohledu příspěvek Schlagen aus Liebe (bití z lásky, 4/1976), rozhovor s mužem (původem ze Sudet), který bil manželku. O dopadech domácího násilí na ženy i děti se píše v článku vycházejícím z rozhovoru v ženském domě v Amsterdamu (2/1976). Mimo to se reportáže týkají nejčastěji soudních procesů, jejich průběhu či jejich výsledků. V případě článku z čísla 12/1977 (procesu s násilnickým manželem) se například jedná o výsledek uspokojivý, a to i díky poradenskému centru. Autorka článku nicméně podotýká, že to rozhodně není běžné, což dokazují jiné články, např. Sie vertraute auf das Gericht (Důvěřovala soudu, 2/1978), ve kterém je popsáno ostudné zacházení s obětí znásilnění, která musí detailně popisovat průběh traumatické události, což ovšem nakonec stejně vejde k propuštění viníka. Mentalita, podle které je žena ve znásilnění vlastně komplicem, případně si znásilnění „vlastně mohla i užít“, je popsána o číslo dále (3/1978), v rámci dalšího soudního procesu, a najdeme ji i dříve v čísle 2/1976.

Časopis, a tedy i feministické hnutí, však na problematiku aktivně reaguje a nespokojuje se s pouhým informováním o problému. Jedním ze způsobů je třeba pozvánka do karate klubu v čísle 2/1976 (Frauen, wehrt Euch! – Ženy, braňte se!) a posléze i série o sebeobraně, začínající v čísle 5/1977. Články opět pracují s názornými fotkami a srozumitelnými návody. Alternativní odezvou jsou také protesty, které probíhají i v jiných zemích (např. ve Francii, viz článek Das ist mein Leib, der für euch nicht gebrochen wird – To je mé tělo, které se pro vás nezlomí, 3/1976). Velkou sílu měl protest reagující na znásilnění a následnou smrt 26leté dívky a s tím související plánovaný noční pochod nesoucí se v hesle Wir erobern uns die Nacht zurück! (Dobijeme si noc zpátky, 4/1977⁷⁸).

I další článek se nese v duchu apelu na solidaritu a iniciativu: „Jede von uns muss bereit sein, sich selbst zu schützen, aber wir müssen auch anderen Frauen helfen. (...) Wir müssen Gruppen bilden, um gegen die Gewalt vorzugehen. Damit Frauen nicht länger allein sind. Damit sie nicht länger schweigen. Frauen. Susannes Tod soll uns alle treffen, und er trifft uns alle. Das, was uns heute zusammenführt, ist Wut, Unendliche Wut. Lasst uns mit dieser Wut kämpfen. Keine von uns wird frei sein, bis wir selbst über unsere Körper bestimmen. Lasst

⁷⁸ Událost ve stejném duchu proběhla minulý rok v Brně. Viz Tento rok na MDŽ jdeme nocí bez strachu!. *Sdruzeny.org* [online]. Brno, 2022 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://sdruzeny.org/jdeme-noci-beze-strachu/>

uns für unsere Freiheit kämpfen!“ („Každá z nás musí být připravena chránit sama sebe, ale také pomáhat ostatním ženám. (...) Musíme vytvářet skupiny, ve kterých se postavíme násilí. Aby ženy už nebyly samy. Aby už nemlčely. Ženy. Susannina smrt by se měla dotknout nás všech, a také se nás všech týká. To, co nás dnes spojuje je hněv. Nekonečný hněv. Bojujme hnány tímto hněvem. Žádná z nás nebude osvobozena, dokud si my samy nebudeme rozhodovat o svém těle. Bojujme za svou svobodu!“ – s. 5).

V tomto duchu se časopis vyjadřuje k celé problematice a ukazuje, že násilí na ženách je bagatelizováno, ženy jsou stavěny do pozice spolupachatelkyň a jejich traumatické zážitky jsou zpochybňovány. Této mentalitě odpovídají i soudní procesy, ve kterých ochrana znásilněných žen naprosto selhává. Důsledkem je aktivní odpor, který reaguje na všudypřítomný strach a pocit nespravedlnosti a bezmocnosti. Tento odpor se však nemusí setkávat s pochopením, jak dokazuje specifický případ popsáný v článku *Er ist doch Auslander* (On je přece cizinec – 9/1977), ve kterém jde o případ obtěžování a znásilnění ženy cizincem. Zastávání se oběti znásilnění bylo obráceno ve štvanci proti onomu cizinci, přičemž obhájci onoho zahraničního studenta se mimo jiné odvolávali na solidaritu s utlačovanými, která je společná cizincům i ženám. Podle této logiky se tak feministky svým odporem vlastně samy ocitly na straně utlačovatelů.

3.2.1.6 Stáří

Naléhavě vyznívá také téma situace starších žen. Tomu se věnuje především číslo 8/1977. V něm jsou popsány bezútesné podmínky, ve kterých staré ženy žijí, a to jak ve vlastním domově, tak v ústavu sociální péče. Emotivní je především článek *Faltige Haut* (Vrásčitá kůže) zdravotní sestřičky, která píše o jakési “Paní L.”, jejíž stav se v nemocnici rychle zhoršuje, a to i kvůli špatnému zacházení ze strany personálu. Vlnu pohoršení navíc vyvolá skutečnost, která souvisí se sexualitou: Paní L. se totiž sebeuspokojuje⁷⁹.

Za toto své chování je potrestána další izolací, což uleví všem, jen ne pacientce. Jedná se však jen o jeden střípek z tragické skládačky⁸⁰. Jak zmiňuje sloupek *Trostloser Trott* (Bezútesná deprese), 2/3 všech obyvatel BRD nad šedesát let tvoří právě ženy, přičemž jsou společensky oceňovány a vnímány pouze dokud plní svou roli matky. Toto odsouzení po dosažení určité věkové hranice potvrzuje výpověď 47leté ženy. Problematické zacházení státu se staršími ženami je vidět také na důchodovém systému.

Courage se nicméně opět snaží hledat alternativu a aktivizovat čtenářstvo. Součástí prvního článku od sociální pracovnice je tak i apel na mladé ženy, aby se o toto téma zajímaly, neboť „je to i naše budoucnost“. O vlastním hezkém stáří v podobě společného bydlení přemítá příspěvatelka Hilde v kratším článku. Na její úvahu o výhodách aktivního *Wohngemeinschaftu* navazuje projekt ženského centra *Offensives Altern* spojující ženy více

⁷⁹ O sexualitě starších žen se dočteme v čísle 10/1977. Článek opět vychází z výzkumu *The Shere Report*.

⁸⁰ Ona sestřička nicméně současně dodává, že při kontaktu s pacientkami zažívá i hezké chvíle, díky kterým je práce na klinice snesitelnější.

věkových kategorií, jehož výsledkem by byl v ideálním případě „dům, ve kterém se pocit zbytečnosti a izolace vůbec neobjeví.“ Další pozitivní příklady spokojeného a aktivního dožití pak najdeme v číslech 5/1977 (skupina postarších žen dochází na kurzy sebeobrany), 9/1977 (šedesátiletá žena si pořídila motorku a na základě zájmu o pravěk se rozhodla odjet na prázdniny na švédský ostrov Gotland, přičemž peníze na cestu si vydělala prodejem “veteše z domácnosti”) a 3/1978 – jednak fungující domov důchodců v Itálii, jednak příběh starší dámy, která se rozhodne zůstat aktivní a pustí se malování a tance. Již o rok dříve se navíc můžeme dočíst o milánských důchodcích, kteří se setkávají v parku, Především muži se snaží na sklonku života najít společnice, což jim ovšem ženy příliš neusnadňují. “Wenn ich einen Typen finde, der mir gefällt, wohne ich mit ihm zusammen – aber Magd und Krankenschwester spiele ich nicht für ihn” (Jestli najdu chlapa, který se mi líbí, budu s ním žít – ale služku ani ošetřovatelku mu dělat nebudu. – s. 26). Podtitulek článku k tomu příznačně dodává: „Haben die jungen und die alten Frauen wirklich so wenig gemein?“ (Mají toho mladé a staré ženy opravdu tak málo společného?)

Na závěr je ještě nutné zmínit, že ono společné bydlení se nemusí týkat jen stáří. Frauenwohngemeinschaften, tedy ženským komunitám, je věnována celá sekce v čísle 3/1976. Reportérky navštívily řadu domácností, blíže jsou představeny dvě: v první žijí čtyři ženy a tři děti, ve druhé pouze tři ženy. Zajímavou sondou do alternativního způsobu soužití se záměrným vynecháním mužů (ač právě přítomnost mužů, např. potenciálních partnerů, může být důvodem ke sporu mezi spolubydlícími) nabízí také navazující šetření, provedené v roce 1975 mezi 44 čistě ženskými domácnostmi a celkem 93 obyvatelkami.

Courage je médium otevřené zkušenostem všech žen, tedy i těch, které jsou za normálních okolností neviditelné. V tomto ohledu představují staré ženy významnou skupinu. Nedostatečná péče, jejímž následkem je nedůstojné živoření na konci života, představuje další ze systémových děr, na které časopis upozorňuje a ke kterým se snaží vytvářet alternativu. Znovu se projevuje volání po jednotě žen a vzájemné solidaritě, která se do praktického života promítá třeba právě skrze výlučně ženská bydlení.

3.2.2 Reflexe a identita ženského hnutí

V této kapitole popisují, jakým způsobem Courage zpracovává oblast ženského hnutí a feminismu, a to pomocí přehledného dělení do podkapitol, které se zabývají jednotlivými aspekty. Současně je nutné podotknout, že tyto aspekty se navzájem prolínají, stejně jako spolu úzce souvisí všechny tematické okruhy.

3.2.2.1 Aktivity ženského hnutí

Z hlediska mapování aktivit a projektů je nápomocná struktura časopisu – na informace o dění v ženském hnutí jsou vymezeny speciální rubriky, přičemž nejvýznamnější je rubrika Nachrichten aus der Frauenbewegung (Zprávy z ženského hnutí), kde je možné dočíst se o nejnovějších aktualitách ze všech koutů Spolkové republiky. Praktická je rovněž sekce Frauentermine (Ženské schůzky), přehledná stránka se seznamem událostí a míst “od žen pro ženy”, opět řazená podle lokalit, a Weiterbildungs-kalender (Kalendář dalšího vzdělávání), který funguje na podobném principu a obsahuje nabídku setkávání, besed, přednášek a kurzů.

Časopis tak plní roli jakési křižovatky, na které jsou přehledně shrnuty možnosti pro ženy, které se nějakým způsobem chtějí angažovat či vzdělávat, a současně představeny aktivity samotného hnutí.

Kromě stručného přehledu činnosti lze v časopise najít také delší články věnující se buď konkrétnímu projektu nebo komentující obecnější vývoj hnutí. Do první skupiny můžeme zařadit i některé iniciativy z předchozí kapitoly (noční pochod proti znásilnění, ženská skupina v pro starší ženy, karate klub apod.). Na následujících řádcích popisují další takové aktivity.

Snaze otevřít pro ženy dveře k dalšímu vzdělání odpovídá Sommeruniversität, tedy letní univerzita. O té se píše hned v prvním, respektive nultém čísle, kde jsou shrnuty jak základní informace (témata přednášek, kontakt na pořadatelku), tak i překážky (nulová podpora ze strany univerzity, která odpovídá špatné situaci žen v akademické sféře). V dalším čísle (1/1976) najdeme dva referáty. První se věnuje ženám ve vědě – shrnuje ambice ženského hnutí na „změnu univerzity, vědy a společnosti“ (čemuž odpovídá také založení iniciativy na Freie Universität Berlin usilující o vznik autonomního ženského oddělení – číslo 4/1976). Článek hned na začátku reflektuje také úspěch ženské univerzity coby velký úspěch ženského hnutí. Gisela Bock na straně 15 píše: „Stellen wir uns vor, wir hätten etwas Ähnliches vor 15 Jahren organisiert: nur wenige Frauen wären gekommen. Inzwischen aber entstand eine Frauenbewegung und wurde zu einer Massenbewegung. Unsere Veranstaltung, die etwas an der Universität ändern möchte, ist also nicht etwa deshalb möglich geworden, weil ein paar Dozentinnen etwas kapiert haben, sondern weil viele Frauen viel kapiert, viel kapiert haben und dabei sind, etwas an der Gesellschaft zu verändern.“ („Představme si, že bychom něco podobného zorganizovali před 15 lety: přišlo by jen pár žen. Mezitím ale vzniklo ženské hnutí, ze kterého se stalo hnutí masové. Naše akce, která chce na univerzitě něco změnit, se tedy neuskutečnila proto, že pár docentek něco pochopilo, ale proto, že hodně žen toho hodně pochopilo a usilují o změnu ve společnosti.“). Druhý příspěvek je reportáž přímo z akce, přinášející zároveň i kritické zhodnocení a tipy na příští ročník. Ten se v roce 1977 nakonec opravdu uskutečnil, a to s ústředním tématem Ženy – placená a neplacená pracovní síla. V čísle 8/1977 je tato volba vysvětlena, v čísle 10/1977 jsou dodány bližší informace o programu a vyzdvižena snaha dát tentokrát prostor většímu množství žen (včetně matek, pro jejichž děti bude zřízen speciální dětský koutek). Jak tyto plány nakonec dopadly je reflektováno v čísle 11/1977. Zapojit více žen nejen z univerzitního prostředí se nakonec podařilo, ač tím vznikla jistá bariéra mezi „expertkami“ a ženami s přímou zkušeností s popisovanou problematikou. Součástí aktivit na akademickém poli je i stávka v zimním semestru 1976/1977, o níž se objevuje zpráva v čísle 3/1977, nebo rezoluce, podepsána celkem 763 ženami, díky které nakonec psycholožka Eva Sternheim–Peters obdržela místo asistentky na Institutu sociologie (4/1977). Její žádost byla Senátorem pro vědu a umění původně zamítnuta z důvodu příliš vysokého věku; nepříliš překvapivě tento aspekt u kolegů mužského pohlaví problém nepředstavuje.

Se snahou žen věnovat se samy sobě vědecky souvisí i důsledné mapování historie žen a ženského hnutí v Německu. Ať už se jedná o rozhovory se staršími feministkami či studie

o určitém tématu nebo oblasti, všechny tyto sekce přispívají k vytváření identity hnutí, které aktivně navazuje na určité myšlenkové linie a tradice⁸¹.

Velké množství článků týká první vlny hnutí (např. přístupu ženského hnutí k prostitutkám – 1/1977, aktivit týkajících se soudního procesu ve věci znásilnění, 4/1977, nebo podoby hnutí, viz *Die Frauenbewegung vor 100 Jahren*, Ženské hnutí před sto lety, 5/1977, a na to navazující rozhovor s feministkou Else Sanders – *Seit 60 Jahren in der Frauenbewegung*, Již 60 let v ženském hnutí), a jejích aktivit – třeba průkopnických ženských časopisů (*Vergessene Presse – Zapomenutý tisk*, 2/1977), ženských klinik (*Kliniken der alte Frauenbewegung*, Kliniky starého ženského hnutí, 4/1976), ženských univerzit (11/1977), případně překážek v podobě zákazu shromažďování (*Den Bürgern eine gute Nacht, den Frauen eine Tracht Prügel*, Občanům/měšťanům dobrou noc, ženám výprask, 4/1977). Některé jdou ještě hlouběji do historie (např. *Freiheit, Gleichheit, Schwesterlichkeit – Svoboda, rovnost, sesterství*, 1/1976, *Von Bierbrauerinnen, Schneiderinnen und dem Zunftverbot – O sládkyních, krejčích a zákazu cechu*, 2/1976). Pátrání se ale nevyhýbá ani období nacismu (*Mein Leben ist immer interessant gewesen*, Můj život byl vždycky zajímavý, příběh ženy, která se aktivně účastnila rebelií jak před Hitlerem, tak za něj, a to částečně jako členka německé komunistické strany, 3/1976⁸² či *Strahlende Heldin – Mutter der Nation*, Zářivá hrdinka – matka národa, rozbor role žen ve fašismu, tamtéž). Praktický je i obsáhlý chronologický přehled historie hnutí v čísle 9/1977. *Courage* vytahuje na světlo také příběhy “neviditelných manželek”, konkrétně žen skladatelů Gustava Mahlera (4/1976) a Richarda Wagnera (1/1978). O tři čísla později (4/1978) se pak věnuje i historii žen v hudbě, k čemuž je již dva roky předtím přidána jedna smutná aktualita, a sice absence žen v berlínské filharmonii (4/1976).

Univerzitním prostředím nicméně záběr hnutí nekončí. Hned v čísle 0/1976 se tak dočteme o první ženské tiskárně, ženském knihkupectví a ženské bance v New Yorku (v jejímž čele stojí mimo jiné i Betty Friedan, autorka *Feminine Mystique* – viz *Stručný úvod do feminismu*). Bezpečnou kulturní institucí je pak třeba pravidelné promítání a společné sledování vybraných filmů (a s tím spojená iniciativa *Frauen-im-Kino*, sdružující ženy se zájmem o kinematografii), o kterém pojednává článek v čísle 9/1977. Iniciativa pronikla také do oblasti teologie – od roku 1977 se mohly ženy potkávat při ženských bohoslužbách (6/7/1977). Kromě míst pro setkávání však vznikají i místa pro aktivní pomoc ženám, jako

⁸¹ V příspěvku *Die wilden Jahre* (Divoké roky, 9/1977) se nicméně právě tradice a moderní přístup navzájem konfrontují. Předsedkyni skupiny *Frauen und Kultur Bewegung* (Hnutí Žena a kultura), dříve přelomové skupiny, připadají dnešní aktivity Ženského centra “*zu separatistisch, zu aggressiv vielleicht auch*”. (Příliš separatistické, také možná až příliš agresivní. – s. 27).

⁸² Pro autorku je důležitá ona zdánlivě nenápadná okolnost, že ona žena pracovala na poště, a tudíž musela dodržovat celibát, který se týkal úřednic, pošťáček a učitelek. Tuto pozapomenutou součást historie ženské práce jsme v českém kontextu zpracovaly minulý rok do soutěže Eustory. Viz TESAŘOVÁ, Amálie a Barbora VLASÁKOVÁ. *Celibát českých učitelek v 1. polovině 20. století*. In: *Moderní dějiny.cz* [online]. 2022 [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: https://www.moderni-dejiny.cz/UserFiles/file/EUSTORY/Eustory_2022/Celibat_ceskyzych_ucitelek.pdf

ženské zdravotní centrum (11/1977) nebo BIFF – Beratung+Information für Frauen (Rady a informace pro ženy), které nabízí poradenství pro různé situace, ať už v oblasti bydlení, výchovy dětí či vztahů (3/1976). Podobně funguje také nouzová telefonní linka, zřízena skupinou Frauen gegen Gewalt (ženy proti násilí – 1/1978). Příkladem postupného promýšlení autonomie v této oblasti je projekt Ženského domu. Původně čistě svépomocný prostor, který poskytuje útočiště a podporu ženám před domácím násilím, nakonec po tlaku veřejnosti obdržel státní podporu⁸³.

V článku v čísle 2/1976, který o tomto kroku informuje, je však vyjádřeno znepokojení nad tím, jak rychle mizí z projektu zásluhy a zkušenosti ženského hnutí a skutečný zájem o ženy. Z Ženského domu je totiž náhle Krizový dům a autorka textu se obává, zda není motivací pro převzetí nákladů za pomoc ženám jen marketingový tah politiků. Ohlas vyvolalo také rozhodnutí z roku 1978 zřídit v Berlíně druhý takový dům (1/1978). Ženy z Ženského centra v něm otevřeně přiznávají dilema: na jednu stranu je otevření druhého ženského azylového domu vítáno, na stranu druhou ale zdaleka neřeší problematiku omezování sociální státní podpory. Ve výsledku se tak může jednat o okázalé, leč prázdné gesto, které zdaleka neřeší absenci efektní záchranné sociální sítě.

Je důležité zmínit ještě jeden typ článků, které mají smysl především inspirační a aktivizační. Jde o osobní příběh Veroniky, která v příspěvku vypráví o své cestě do ženského hnutí (0/1976), stejně jako pět žen z nově založené ženské skupiny v Neuköllnu (4/1976). Z komfortní zóny vystoupila i skupina Hausfrauen, žen v domácnosti, které společně vyrazily na výlet si a objevily nečekanou svobodu. Ve všech třech situacích se objevuje narážka na reakci okolí, přičemž se většinou jedná o reakce přinejmenším překvapené, přinejhorším pohoršené. Ženám ale podíl na ženském hnutí dodává sebevědomí a pocit svobody.

Časopis se angažuje jak na poli teoretickém, tak praktickém. Přináší ženám možnost rozšiřovat své vzdělání, současně upozorňuje na to, že ženy v akademickém prostředí chybí, což s sebou nevyhnutelně nese také absenci ženské perspektivy a ženských témat. Ona perspektiva se může týkat třeba dlouhodobé diskriminace žen a zdůraznění toho, že zdaleka ne všechny genderové nerovnosti byly vyřešeny formálním zrovnoprávněním a že témata stará sto let jsou aktuální doposud (ač se s aktivitami nového ženského hnutí ženy z původních spolků neztotožňují). Součástí je i vyrovnávání se s nacistickou minulostí a ohrazení se vůči narativu, ve kterém jsou ženy hlavními spolupachatelkami režimu. Svépomocí jsou organizovány projekty, které reagují na onen nedostatek zájmu o specifické problémy žen a dávají ženským zkušenostem prostor.

⁸³ Zarazila mne informace o tom, že dům existuje již dva roky, neboť podle informací v teoretické části vznikl až v roce 1976. Šlo však zřejmě o oficiální otevření již s oficiální podporou státu, přičemž iniciativa skutečně fungovala již dříve. Viz Neue Frauenbewegung – Chronik 1976. *FrauenMediaTurm* [online]. Köln [cit. 2023–03–03]. Dostupné z: <https://frauenmediaturm.de/neue-frauenbewegung/chronik-1976/>

3.2.2.2 (Autonomní) Kultura

Kromě konkrétních míst (ženská knihkupectví a nakladatelství, kina, semináře) je zásadní součástí hnutí také vlastní kultura, do které ony podniky samozřejmě výrazně přispívají. Ta je reflektována recenzemi ženského umění, tedy umění tvořeným ženskými autorkami, a rozhovory s nimi. Kromě toho se časopis zabývá i uměním, které nějakým způsobem reflektují ženskou zkušenost či s ní nějak souvisí, ale jejich autorem není žena.

Recenze ženských děl a informování o ženské kultuře zabírá nejvíce prostoru. Svou zkušenost reflektují ženy v literatuře, výtvarném umění, hudbě, ale i divadle či filmu, případně ve všem najednou, jak se o to snaží ženská umělecká skupina Frauenkunst (Ženské umění, 2/1977).

Právě reflexe literární je přitom časopisem hojně podporována, a to jak představováním ženských autorek (Else Laske-Schüler, 1/1976, Marieluise Fleißer, 4/1976, Margot Schröder, 1/1977, francouzky Marie Cardinal, 5/1977, a Emmy Santoz, 9/1977, Sarah Kirsch, 8/1977, Karin Struck, 9/1977) tak zveřejňováním úryvků knih, povídek či básní od čtenářek⁸⁴.

Ženskému psaní byla věnována dvě větší setkání (2/1976 a 12/1977), z nichž nakonec vzešla samostatná skupina. Společně ženy hledaly odpověď na otázky typu: „Existuje "ženský jazyk" (weibliche Sprache)? V jakých podmínkách tvoří ženské autorky? Jakými tématy se má ženské psaní zabývat? Časté jsou také recenze knih německých i cizojazyčných, týkající se sexuality (Angst von Fliegen 3/1976, Nationalität Lesbisch, 1/1977, Getting clear, 10/1977), sexismu, útlaku a patriarchátu (Feminismus oder Tod, 0/1976, Sexismus oder die Abtreibung der Frauenfrage, 4/1976), ženské historie (100 Jahren Frauenbewegung, 3/1976, Frauen gegen Hitler 6/7/1977) či ženských problémů (Ledige Mütter, 3/1976, Die gelbe Tapette, 3/1978). Mnohé z nich jsou opravdu ostře kritické (např. kritika významného feministického díla Häutunge⁸⁵ v čísle 1/1976), touto kritikou se nicméně časopis snaží rozproudit diskuzi. Recenzované jsou také jiné ženské časopisy (např. Mamas Pfirsche, 0/1976, Frauen und Film, 4/1977), jejichž přehled najdeme v čísle 2/1977.

Z oblasti výtvarného umění jmenujme například rozhovor s připomínku umělkyně Sarah Schumann a významné dadaistické umělkyně Hannah Höch (0/1976), návštěvu významné ruské umělkyně Liliy Brik (1/1976), Evelyn Kuwertz, Brigitte Mauch, Antonie Wernery a jejich výstavu na konci roku 1976 (1/1977) či významnou výstavu Künstlerinnen International (Mezinárodní umělkyně, 3/1977), která proběhla v berlínském Charlottenburgu⁸⁶. Tato výstava ovšem v témže čísle obdržela kritiku, neboť vynechala dvě umělkyně, údajně proto, že jejich díla byla "sexistická" a "nedostatečně ženská". Autorka textu k tomu poznamenává: „Merkwürdig. Da werden Frauen von einer Frauenausstellung

⁸⁴ Zajímavá je reakce některých čtenářek na tyto básně. Viz dopis Birgit Recki v čísle 2/1977

⁸⁵ Bývá označována jako první kniha nové feministické literatury. Viz Frauenbewegung: Verena Stefan, die Autorin von "Häutungen", ist gestorben. *Tagesspiegel Online* [online]. Berlin: Verlag Der Tagesspiegel, 2017, 01.12.2017 [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <https://www.tagesspiegel.de/kultur/verena-stefan-die-autorin-von-hautungen-ist-gestorben-3903022.html>

⁸⁶ Za zmínku stojí také skutečnost, že účast na této výstavě odmítla česká umělkyně Toyen.

ausgeschlossen von Frauen, die sich "männlicher" verhalten als viele Männer. Und das alles im Namen des Feminismus." („Zvláštní. Z ženské výstavy jsou vyloučeny ženy ženami, které se chovají "mužněji" než mnozí muži. A to vše ve jménu feminismu." – s. 9). Diskuze dále pokračuje v čísle 5/1977. V první řadě se k výstavě vyjadřuje Sylvia Bovenschen obsáhlým příspěvkem, ve kterém shrnuje své postřehy z výstavy i k ženskému umění obecně. Na kritiku výstavy reaguje i následující článek, který poněkud srozumitelněji sdílí postřehy s diskuzí s Dánkami, jež dlouhodobě provozují aktivity spojené s ženským uměním v Kodani, Angličankami a Italkami. Jejich kritika míří především na výběrovou povahu berlínské výstavy: podle jejich názoru mají takové výstavy poskytovat především bezpečný prostor pro setkávání co největšího počtu žen a tím i zkušeností. Autorka textu, Barbara Duden, tuto strategii shrnuje v jediné větě: „Dabei geht es nicht darum, den Graben von Kunst und Erfahrungen naiv zuschütten zu wollen, sondern nur darum, die Erfahrungen von Frauen, ihre Form der Widerstands nicht auszuschließen, sämtliche weibliche Kreativität ernst zu nehmen, auch wenn sie den herkömmlichen Vorstellungen von Kunst nicht entspricht." („Nejde o naivní snahu překlenout propast mezi uměním a zkušeností, ale pouze o to nevykloučovat ženské zkušenosti, jejich formu odporu, brát vážně veškerou ženskou tvorbu, i když neodpovídá konvenčnímu pojetí umění.“ – s. 48). Tomu snaha Courage do jisté míry odpovídá; mimo velká jména a velká díla doprovází každé číslo ženské ilustrace.

Filmy jsou rovněž velmi výraznou součástí autonomní ženské kultury. Kromě rozhovorů s filmařkami (např. s Ninou Gladitz ohledně jejího filmu o občanském boji proti chemickému závodu a jaderné elektrárně, 2/1977, či Helke Sander při příležitosti jejího filmu REDUPERS, který je v časopise přijímán velmi kladně, 3/1978) se Courage zabývá reflexemi různých filmových setkání a akcí (Frauenfilme in Berlin, 3/1977, Forum des jungen Films, 6/7/1977 a 4/1978, Filmmonat: Frauen in Gewerkschaften, 11/1977, Neue Filme von Frauen, 2/1978), případně seriálů (série Acht Jahrzehnten im Leben der Frau, jejíž díly jsou postupně komentovány v číslech 3 a 4/1977, a americký seriál Star maidens, 3/1977).

V menším množství se objevují také zmínky o hudebních skupinách (např. o rockové skupině Lysistrara, 3/1977 či bonnské skupině Bonne Blaustrümpfe, 10/1977), případně úvahy o ženách v hudebním průmyslu (Frauen – die Nachtigallen der Popmusik? – Ženy – slavící popové hudby?, 2/1977), interview s hudebnicemi (rozhovor s Irene Schweizer, jazzovou hudebnicí, 2/1977, a Ingrid Deter, 2/1978) a popsána jsou i divadelní představení (Die Sadista Sisters, 2/1976, Mariannes Hochzeit, 2/1977, Spiderwomen auf Europa-Tournee, 8/1977, Der Gürtel oder Was hat Creszentia am Main zu tun?, 2/1978). V čísle 2/1976 je pak k přečtení rozhovor s tanečnicí Pinou Bausch.

Následují díla spadající do druhé skupiny, tedy taková, která se zabývají ženskou zkušeností, ale jsou vytvářena muži. Patří sem zejména filmy a divadelní představení. Některé rozbory a hodnocení těchto děl jsou pozitivní (Eine Frau unter Einfluss, Žena pod vlivem, 10/1977), jiné negativní. Hned v čísle 1/1976 se spíše jakési povzdechnutí týká filmu Die Marquise von O. režiséra Érica Rohmera. Autorka poukazuje na to, že film odráží realitu, kde "ono křehké zařízení světa umožňuje rozkoš, pro kterou se ponížení a obětování žen stalo samozřejmostí." („Sie – die gebrechliche Einrichtung der Welt – ermöglicht ein Vergnügen, dem die

Erniedrigung und Opferbereitschaft der Frau selbstverständlich geworden ist.” – s. 40). Negativně z důvodu špatného provedení je pak hodnocen film *Drei Frauen* (3 Women, Tři ženy) režiséra Roberta Altmana (12/1977) či inscenace režiséra Rudolfa Noelta Domeček pro panenky (1/1977). Původní hra Henrika Ibsena je přitom vyzdvihována jako „immer–wieder ein Lieblingsstück der Frauenemanzipations–bewegung” („Ještě stále oblíbená hra ženského emancipačního hnutí, s. 48), přičemž právě kontrast mezi originálem a novějším zpracováním je pro autorku textu problém, neboť zcela převrací smysl hry. Naopak pozitivně je vnímáno jiné zpracování jiné Ibsenovy hry, Heddy Gablerové (4/1977), nadšená je také úvaha nad hrou *Der Gute Mensch von Sichuan*, Dobrý člověk ze Sečuanu Bertholda Brechta v podání newyorské divadelní skupiny (2/1976).

Nakonec je dobré upozornit ještě na komentář k Picassově výstavě, který je z perspektivy ženy pojat značně kriticky: „Nirgends sehe ich Aktivität, Intelligenz der Frau, und schon gar nicht Auflehnung oder Protest.” („Nikde nevidím aktivitu, inteligenci ženy, a už vůbec ne vzdor nebo protest.” – s. 44)

Kultura představuje významnou součást ženského hnutí a současně další z oblastí, ve které musí ženy o své místo bojovat. Zásadní je zejména kultura autonomní, která popisuje útlak žen ve společnosti i individuální ženskou zkušenost. Zároveň s tím probíhá hledání ženské umělecké identity, prostředků, kterými by bylo možné specifickou ženskou perspektivu vyjádřit. Toto hledání probíhá i v opozici k dílům, která se o to snaží, avšak selhávají (je to například německý seriál *Acht Jahrzehnten im Leben der Frau*, který nepřináší nic nového, pouze přejímá genderové stereotypy). Kritika ženské výstavy pak znovu přináší klíčovou myšlenku tehdejších ženských projektů: ke slovu se má dostat co nejvíce žen.

3.2.2.3 Konflikty v hnutí

Jak bylo zmíněno v kapitole 2.3, ženské hnutí bylo nejjednodušší (resp. se etablovalo jako hnutí masové) v první polovině sedmdesátých let, kdy se semklo v kampani *Wir haben abgetrieben* (Potratily jsme), kterou do veřejného prostoru přinesla Alice Schwarzer. Nicméně právě postava této novinářky se posléze stala důvodem řady sporů uvnitř hnutí, zejména poté, co v roce 1977 založila vlastní ženský časopis *Emma*.

Spor mezi konkurenčními plátky *Courage*, *Emmou* a *Die Schwarze Botin* je popsán v kapitole *Postavení časopisu Courage v německém feministickém tisku*. V časovém období, které jsem sledovala, se objevují i články zmíněné v studii, ze které jsem čerpala, např. *Warum ist das Banale Krumm?* (Proč je banální pokřivené, 4/1976) a *Oh, Emma!* (2/1977). Kromě toho lze v čísle 3/1976 najít drobným písmem vyvedenou informaci o výzvě k informačnímu bojkotu Alice Schwarzer a v čísle 1/1977 další reakce formou otevřených dopisů, které nabízejí podnětné komentáře k ženskému hnutí jako celku.

Kritika Alice Schwarzer se však netýká jen časopisů, ale i dalších projektů a kampaní. Negativně se vůči Schwarzer vymezily dvě aktivistky ve věci *Kalendáře pro ženy* (*Krach beim Frauenkalender – Hádka o ženský kalendář*, 8/1977). Podle nich zasahovala slavná novinářka až příliš do cizích textů a obecně si nárokovala pravomoce, které nezapadají do konceptu společné kolektivní práce. Tento konflikt pak ještě vyeskaloval a dostal se téměř

až k soudu (2/1977, o ustoupení od soudního řešení informuje číslo 10/1977), protože reakcí aktivistek bylo založení vlastního kalendáře, což A. Schwarzer a U. Scheu považovaly za “nespravedlivou konkurenci” (v tomto ohledu je překlad složitý, neboť se jedná o právní termíny).

Neshody se objevily také v názorech na Lohn für Hausarbeit (mzda za domácí práci), ožehavém tématu, jemuž je v Courge věnován poměrně rozsáhlý prostor, m.j. protože v sobě zahrnuje také širší problematiku financí v ženském hnutí. Nachází se již v čísle 1/1976, kde se píše zhruba toto: v jádru problému neplacené domácí práce je skutečnost, že žena, která se zadarmo stará o domácnost, je zcela závislá na svém pracujícím muži. Peníze představují moc, s vlastními penězi tak dostává žena i možnost sama se rozhodovat o svém životě. Další stránkou věci je také představa, že žena všechnu domácí práci vykonává “aus Liebe” (z lásky), což veškeré její úsilí zlehčuje. Dále téma najdeme v čísle 3/1977, kde je poukázáno na to, že se jedná o boj nadnárodní, usilující o to, aby „byly státem placeny všechny ženy”. Rozsáhlý článek, jehož součástí je i přeložený původní text anglických feministek z roku 1974, se zabývá i praktickými aspekty tohoto požadavku: z čeho tuto mzdu pro všechny zaplatit (z vyšších daní a škrtů v některých oblastech), proč stát platí pouze matkám a nezohledňuje práci všech žen (a jak se to promítá do protipotratové politiky), souvislost s prací žen “gastaerbiterek” (viz kapitola 1.2.) a provázanost s hospodářskou krizí v roce 1974 (jejíž důsledky pociťují – jako vždy – hlavně ženy). Jsou rozebrány i okolnosti vzniku této myšlenky. Následují příběhy, které se tématu věnují v čistě německém kontextu: naléhavost mzdy za domácí práci potvrzují příspěvek matky s dětmi a svobodné ženy, strategii státu, který svou rodinnou politikou tlačí ženy do domácností, aniž by jim za práci v ní poskytl peníze a tím i svobodu, kritizuje Cornelia Mansfeld v článku Arbeitgeber Staat (Zaměstnavatel stát). Upozorňuje také na rozdíl mezi penězi od státu na výchovu dětí a peníze za domácí práci: zatímco první varianta ženy v domácnosti drží, druhá je naopak z pevně dané sociální role uvolňuje.

I v této diskuzi figuruje Alice Schwarzer. Časopis v čísle 8/1977⁸⁷ otiskl otevřený dopis berlínské Skupiny za mzdu za domácí práci, v němž se protestuje proti jejímu postoji. Členky skupiny postupně rozebírají jednotlivé pasáže a tím i názory Schwarzer. Ohrazují se například vůči tvrzení, že „Hausfrau bleibt Hausfrau” („Žena v domácnosti zůstane ženou v domácnosti”). Skupina namítá, že „domácí práce nezůstane domácí prací, když bude zaplacená. Pak už není neviditelná, není ani láskou, ani přirozeností nebo životním posláním žen. Teprve může člověk zvážít, jestli ji bude sám vykonávat, teprve pak ji lze omezit a teprve se pak může ta nešťastná “práce z lásky” vypařit.” („Hausarbeit bleibt nicht Hausarbeit, wenn sie bezahlt wird. Sie ist dann nicht mehr unsichtbar, nicht Liebe, nicht Natur oder Schicksal der Frauen. Dann erst kann ein Mann sich überlegen, ob er sie machen will, dann erst kann sie verringert werden und dann erst die unselige Arbeit aus Liebe von der Bildfläche

⁸⁷ Číslo obsahuje také informace o vysílání o tomto tématu na stanici Westdeutschen Rundfunk, které probíhalo od března do dubna toho roku. Tento materiál se mi bohužel nepodařilo dohledat, mohl by však být vynikajícím zdrojem, protože dává prostor mnoha názorům a hlasům.

verschwinden.“ – s. 39). Stejně negativní hodnocení názorů A. Schwarzer najdeme v dalším otevřeném dopise v čísle 10/1977. Zde se objevuje upozornění na to, že odvolávání se na lásku je pouze snaha zakrýt skutečnost, že se jedná o vykořisťování (tato myšlenka je rozvedena i ve vztahu matka–dítě) a konstatování, že „Matky jsou pracující třídou bez mzdy“ („Mutter sind die Arbeitsklasse ohne Lohn.“ – s. 56). V neposlední řadě se vůči Schwarzer ohradily také lesby, které kritizují přehlížení ze strany Emmy a upozorňují na to, že jako lesby buď skrývají svou identitu, aby mohly čerpat z příjmu muže, nebo se rozhodnout žít se ženami, což ovšem znamená příjem výrazně nižší. Z toho důvodu je pro ně mzda za domácí práci důležitá (Wir sind mehr als Ihr denkt! – Jsme víc, než si myslíte!, 8/1977).

V tomto bodě je důležité podotknout, že k nedorozumění nedocházelo jen mezi Alicí Schwarzer a “zbytkem hnutí”. V časopisech najdeme řadu dalších příkladů, které dokazují, že ženské hnutí nelze vnímat jako jednolitý proud či jakýsi ráj na zemi, ve kterém žádné spory neexistují. Otevřenost časopisu ohledně této skutečnosti navíc dokazuje, že tato představa není ani žádoucí, protože konflikty mohou odhalovat některé slabiny časopisu i aktivismu samého. To se stalo například v případě sporu o jediné ženské hospodě v Berlíně, která se postupně propadla do dluhů. Článek mimo jiné odhaluje a pojmenovává zásadní problémy nezávislých projektů: nedostatek financí, zmatení okolo míry dobrovolnosti a investované energie a postupné vyčerpání organizátorek, které mohou nakonec vést k deziluzi a prokázat hnutí medvědí službu.

Zajímavý je pak konflikt v čísle 4/1977 mezi Courage a ženským vydavatelstvím o tom, zda mají ženské projekty dávat slovo také mužům. Courage uvádí, že článek či inzerát od muže (kvůli kterému celá aféra vznikla) nijak neomezuje autonomii ženské skupiny. V čísle 6/7/1977 pak spor pokračuje. V dopise redakci pojmenovává vydavatelství dvě roviny konfliktu: osobní, která se týká dohody s vydavatelstvím, a veřejnou, ve které jde právě o onen spor o tom, zda se mohou muži podílet na ženských médiích a projektech obecně. Vydavatelství k tomu zaujímá jednoznačné stanovisko: „Dies stünde jedoch grundsätzlich im gegensatz zu unserem Minimalkonsensus, nur von Frauen Geschriebenes zu vertreiben, welcher unsere Geschichte wie ein Roter Faden durchläuft und welcher einziges Auswahlkriterium und kleinster gemeinsamer Nenner unserer Vertriebsprogramm ist. (...) Dies ist keineswegs nur unser “Steckenpferd”, sondern durchaus, von Beginn an Inhalt und Anspruch der autonome Frauenbewegung.“ („To by však bylo v zásadním rozporu s naším minimálním konsensem distribuovat pouze díla psaná ženami, který se táhne naší historií jako červená nit a který je jediným výběrovým kritériem a nejmenším společným jmenovatelem našeho distribučního programu. To v žádném případě není jen náš "koníček", ale je to od samého počátku obsahem a nárokem autonomního ženského hnutí.“ – s. 57). V časopisech se však dá vysledovat ještě další diskuze, a to mezi hnutím autonomním, fungujícím od začátku sedmdesátých let, a tradičními ženskými spolky. Ukázkovým příkladem střetu dvou názorových světů, které však teoreticky spadají pod jednu střechu a mají stejné kořeny („Unsere Wurzeln sind ja dieselben“, 11/1977, s. 52), je reportáž z příprav zářijové Ženské konference s příznačným názvem Berliner Frauenkonferenz 1977 – Frauenverbände und Feministinnen an einem Tisch (Berlínská ženská konference 1977 – ženské spolky a feministky u jednoho stolu, 9/1977). Velmi zajímavá je mimo jiné i role Evropského

společenství v tomto projektu. Podnět na konferenci totiž přišel od zaměstnankyně “informační kanceláře” (pravděpodobně kontaktního střediska) Evropského společenství a to v souvislosti s prvními přímými volbami do Evropského parlamentu v roce 1979 (v článku je sice uveden již rok 1978, volby však proběhly až o rok později⁸⁸), o něž mají ženy malý zájem (stejně jako o Evropské společenství – dále ES – obecně). Ono Osobní je politické si našlo cestu i sem, a to přes snahu rozdělit témata konference do tematických celků na soukromá a veřejná. Kontroverzní pak bylo prohlášení ze strany ES, jež se některým z “osobních” témat (domácí práce, lesby, násilí na ženách) rozhodla vyhnout (resp. nedat jim prostor v podobě oficiálního referátu), protože „nespadají do oblasti působnosti ES”.

Konflikt popsáný v předchozím odstavci se nakonec nevyhnul ani této události. Tentokrát se potenciální účasti mužů zastávaly ženy ze spolků, zatímco aktivistky z nového ženského hnutí argumentovaly proti.

Autonomní ženské hnutí v sobě spojuje mnoho názorových proudů, které mohou způsobovat četná nedorozumění. Stěžejním tématem je přitom mzda za domácí práci, v níž se setkávají dva postoje. První mzdu za domácí práci obhájí, přičemž hlavními argumenty je skoncování s myšlenkou, že péče o domácnost a děti není prací, a faktor peněz, které ženě dávají svobodu a umožňují jí odpoutat se od muže. Proti se pak vyjádřila například Alice Schwarzer: podle ní by naopak peníze za domácí práci nadále držely ženu v domácnosti. Jiné konflikty se týkají podílu mužů v hnutí či společné práce žen v něm, která polyká spoustu energie a je náročná především z hlediska komunikace mezi aktivistkami.

3.2.2.4 Diskriminace v hnutí

V neposlední řadě je nutno konstatovat, že ani hnutí, jehož základem je boj proti útlaku, se nějaké formě znevýhodňování nedokázalo vyhnout. Ač je homosexualita žen nedílnou součástí časopisů i aktivit ženského hnutí, neznamená to úplné odstranění předsudků. Na to upozorňuje třeba článek *L wie Lesbos*, *L jako Lesbos* v čísle 1/1978, popisující činnost skupiny *L 74*, ve které jsou sdruženy starší, pracující lesby). Tato skupina byla založena mimo jiné i proto, aby dokázala efektivněji čelit neustálému tlaku a agresi, která bohužel přichází také ze strany žen – například v ženských centrech. Velká debata se odehrála v lesbické skupině v Hamburku, do které se chtěla přidat transexuální žena–lesba ještě před operací. Ona žena byla nakonec do skupiny přijata, což ovšem později vedlo k odchodu pěti žen, které s její přítomností nesouhlasily (3/1978, 4/1978).

Kritizováno bylo hnutí také za vylučování matek ze svých řad. Tato kritika se objevuje v čísle 1/1977, a to v podobě *Mütter manifestu*, *Manifestu matek*. Celý dokument má 51 stránek, *Courage* proto otiskl pouze předmluvu, která však obsahuje mnoho podstatných postřehů. Kromě toho lze najít problematické zacházení s ženami s dětmi také v čísle 1/1976, v krátkém komentáři *So nicht!* (*Takhle ne!*), který se týká propuštění těhotné ženy z první ženské banky.

⁸⁸ Evropský parlament: historické souvislosti. *Evropský parlament* [online]. Evropský Parlament [cit. 2023–03–03]. Dostupné z: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/cs/sheet/11/evropsky-parlament-historicke-souvislosti>

Ženská identita v druhé vlně feminismu prošla významnou proměnou, i proto se některé ženy potýkaly s integrací do hnutí, ve kterém se teprve o obsahu přídavného jména “ženský” začínalo diskutovat.

3.2.3 Reflexe politického dění

V této kapitole se zabývám tématy, která souvisí s politickým děním v zemi. Politickým děním chápu události, které jsem popsala v teoretické části v kapitole Západní Německo v sedmdesátých letech, tedy události, které hýbaly celou spolkovou republikou nezávisle na ženském hnutí. Tato poněkud nešikovná definice je nutná vzhledem k heslu druhé vlny feminismu, „Osobní je politické”, která onen rozdíl mezi soukromým a veřejným stírá. Zároveň však platí, že i ona historická témata jsou v časopise popisována z perspektivy žen, což lze popsat lehkou hrou se slovy v oné slavné větě: „Politické je osobní”.

3.2.3.1 Nezaměstnanost

Jedním z nejčastějších témat je nezaměstnanost a její dopad na ženy. Články se v hojně míře věnují tomu, proč právě ženy jsou rostoucí nezaměstnaností (viz kapitola 1.2.) zasaženy více, než muži. Příspěvek v čísle 2/1976 uvádí znepokojující data a dále se zabývá tím, proč je například přihlášený počet nezaměstnaných žen dvakrát větší než počet nezaměstnaných mužů. Důvodem je nejen horší vzdělání, ale také společenské stereotypy a trvajícím model vztahu, ve kterém má muž navrch, zatímco žena může na vlastní ambice rovnou zapomenout. Na nezaměstnanost reaguje také Initiativegruppe gegen Frauenarbeitslosigkeit (Iniciativní skupina proti ženské nezaměstnanosti). Ve třech rozsáhlých článcích v čísle 4/1976 kritizují úsporná opatření Senátu, která nejtvrději dopadají na ženy (Wenn der Senat spart, streicht er Frauenstellen – Když Senát šetří, škrtá pracovní místa pro ženy) i racionalizaci kanceláře (Was heisst Rationalisierung im Büro), skrze kterou jsou ženy nahrazovány stroji a propouštěny. Poslední článek (Zuletzt geheuert, zuerst gefeuert – Poslední vdaná, první propuštěná) se zabývá tím, proč je stoupající nezaměstnanost katastrofální právě pro ženy. Jedním z důvodů je třeba nekvalifikovaná práce žen v sektorech, ve kterých čelí zboží konkurenci levnějších výrobků z jiných zemí, na což podnikatelé reagují např. dalším zapojením strojů do výroby, což počet pracovních míst nadále snižuje. V dalším čísle (1/1977) je pak podrobena ostré kritice státní podpora v nezaměstnanosti. Autoři rozebírají úpravy zákonů, které způsobily, že nezaměstnané ženy – především matky s dětmi – přicházejí o finanční podporu, což má řadu dopadů. Hned v úvodu je k tomu poznamenáno: „Das Netz der sozialen Sicherung hat sich in der gegenwärtigen Krise für erwerbslose Frauen als recht großmaschig erwiesen. Frauen werden in mehrfacher Hinsicht von den Bestimmungen des Arbeitsförderungsgesetzes (AFG) benachteiligt.” („Síť sociálního zabezpečení pro nezaměstnané ženy se v současné krizi ukázala jako značně děravá. Ženy jsou ustanoveními zákona o pracovních nárocích (AFG) v několika ohledech znevýhodněny” – s. 38). V čísle 3/1977, v článku kritizujícím rodinnou politiku politických stran CDU (Křesťansko Demokratická unie) a SPD (Sociálně demokratická strana Německa), se objevuje ještě další důležitý aspekt, a sice to, že šetřící stát omezuje práci také v oblasti sociální péče, kam ovšem za zaměstnáním míří často právě ženy, čímž vzniká jakýsi bludný kruh. Tuto myšlenku najdeme i v čísle 4/1977, kde kolektiv z Ženského centra spojuje problematiku

nezaměstnanosti a dvojího břemene žen s kampaní Mzdy za domácí práci, přičemž upozorňuje mimo jiné na to, že „využívání žen jako náhrady za sociální instituce by nebylo myslitelné, byla-li by péče o domácnost zaplacená“ („Es wäre nicht möglich, Frauen als Arbeitskräftereserve und als Ersatz für soziale Einrichtungen zu benutzen, wenn Hausarbeit bezahlen werden würde.“ – s. 44). Článek hned v úvodu reaguje na výroky dvou političek, ve kterém je nezaměstnanost žen vysvětlena (opět) nedostatkem zájmu o vzdělání a snahou vdát se co nejdříve. Autorky uvádějí na pravou míru, že vzdělanost žen v posledních letech prudce vzrostla. Velmi pěkně shrnuje celou situaci věta „Frauen sind also nicht arbeitslos, sondern geldlos, erwerbslos.“ („Ženy tedy nejsou bez práce, nýbrž bez peněz, bez zaměstnání – ve smyslu placené profese.“ – s. 44)

Jako reakci na tuto problematiku sestavila ona iniciativa návrh na řešení situace, který představila v čísle 2/1977 a sezvala čtenářky na společnou besedu v Ženském centru.

Součástí je rovněž řada osobních příběhů, které tuto situaci reflektují. Hned v čísle 1/1976 najdeme úryvek z ještě nevydané knihy Von der Hand in der Mund (Z ruky do úst), pojednávající o těžké práci v továrně na balení součástek do nákladních automobilů, do které se dostala mladá žena po marném hledání práce v krizi roku 1974. Článek Putzen kannst du auch Zuhause (Uklízet můžeš i doma, 1/1977) o dopadu nezaměstnanosti na mladé dívky začíná příběhy dvou mladých žen, které ani pět let po ukončení studia nenašly práci. Podobná situace se objevuje také v čísle 2/1978 – jedná se o hlubší ponor skrze osobní dopisy studentky druhého stupně zdravotnické školy a její sestry studující na univerzitě. Dopisy dokumentují především marné návštěvy úřadu práce a přechodná zaměstnání v hotelech a obchodech, která znamenají alespoň nějaké peníze. Ani jedna ze sester si práci v oboru (zdravotnictví a školství) nenašla.

Právě studium a kvalifikace jsou přítom faktory, které mohou ženám na pracovním trhu pomoci. Pozitivní příkladem je v tomto ohledu osobní příběh Moniky G., která si vzdělání doplnila i navzdory skepsi své rodiny. Časopis ji ilustruje přístup na dopisech, které Monika obdržela; objevuje se v nich především obava z promarněných let, které nakonec nepovedou k práci v oboru (6/7/1977). Problematické je doplňování vzdělání; nárok na Bildungsurlaub, dovolenou za účelem vzdělávání, podle zákona sice existuje, může být ale komplikované se ho domoci (obzvlášť pokud se seminář netýká přímo profese). Na obojí upozorňuje článek Bildungsurlaub – aber wie? (Vzdělávací dovolená – ale jak?) v čísle 10/1977.

V rámci reflexe situace žen i ženského hnutí jsem upozornila na vnímání peněz jako mocného nástroje autonomie a emancipace. I z důvodu tohoto chápání vlastního příjmu je nezaměstnanost pro ženy kritická. Kromě pocitu bezmocnosti nad vlastním osudem, který nezachránilo ani patřičné vzdělání, převládá v časopise kritika sociální pomoci od státu, který dopad nezaměstnanosti, tvrdší pro ženy, nedokáže utlumit.

3.2.3.2 Nová sociální hnutí

Z nových sociálních hnutí se v mnou sledovaném období objevuje Hnutí proti atomu a Hnutí ekologické, která dostávají velký prostor v několika číslech, především v čísle 2/1977. Téma je otevřeno několika dopisy žen z Lichtenmooru, kde se chystá výstavba

Fenomén nových sociálních hnutí se v časopise objevuje spíše nárazově, z článků je nicméně cítit výrazná snaha aktivizovat ženy k zájmu o témata. Opět jde o hledání alternativy ke státním rozhodnutím, která mají větší dopad na zranitelnější ženy. Zároveň lze vyzorovat totožnou mediální reakci která protestující ženy vykresluje v negativním světle a proti jejich boji staví argumenty, které zapadají do tradiční představy ženy v domácnosti (tedy přesně té představy, proti níž se aktivistky z řad ženského hnutí vymezují) – typicky například zdůraznění toho, že „bez elektřiny z atomových elektráren nepůjdou pračky ani kuchyňské spotřebiče”.

3.2.3.3 *Terorismus*

Terorismus se v časopise objevuje, nepříliš překvapivě, ve vztahu k ženám, ať už v příbězích konkrétních žen nějakým způsobem do terorismu zapletených a podobě dopadu protiteroristických zákonů na ženy a s tím spojené vypjaté atmosféry. Již v nultém, tedy jakémsi pokusném čísle, najdeme článek reagující na smrt Ulrike Meinhof, novinářky a jedné z hlavních tváří teroristické skupiny RAF. V prvním vzpomíná na Ulrike Sibylle Plogstedt, která se vyznává z obdivu k ní a smutku, který cítí po její smrti. Některé pasáže se mohou zdát přinejmenším kontroverzní: „Die Schlüsse, die sie gezogen hat, mögen falsch gewesen sein. Aber sie hat sie gezogen. Hat sich gewehrt im Gegensatz zu so vielen. Als Frau. Hat nicht lamentiert darüber, wie schlecht es Frauen geht. Hat aufgezeigt, dass Frauen handeln. Hat Handeln gelebt. Unter Bedingungen wie keine von uns. Darum haben wir sie geliebt.“ („Závěry, které vyvodila, mohly být chybné. Ale vyvodila je. Na rozdíl od mnoha jiných se bránila. Jako žena. Nestěžovala si na to, jak špatně se ženám žije. Ukázala, že ženy jednájí. Žila činy. V podmínkách, jaké nemá žádná z nás. Proto jsme ji milovali.” – s. 23). Velmi matoucí je i článek Stammheim und Bonn, die reden also miteinander, otištěný v čísle 3/1978. Tentokrát autorka, podepisující se jako Meo, popisuje proces s ní. V článku je velmi těžké se zorientovat, čtenář se na mnoha místech zarazí. Příkladem může být následující úryvek: „Warum baut der Staat Stammheim? Der Staat schützt uns nicht von der RAF – noch die RAF von dem Staat. Der Staat betreibt den Schutz so aktiv, weil er, seine Macht, angegriffen wird und zwar auf ganzer Linie, nicht nur auf ideologischer, auch auf militärischer.“ („Proč stát staví Stammheim? Stát nás nechrání před RAF – ani RAF před státem. Stát nás tak aktivně chrání proto, že je on, jeho moc, napadán, a to nejen ideologicky, ale i vojensky.” – s. 52)

V čísle 10/1977 se objevuje rozsáhlý článek týkající se podmínek, v nichž jsou věznění členové skupiny RAF ve věznici Stammheim. Článek stejně jako organizace Amnesty International a Liga für Menschenrechte (Liga pro lidská práva), na jejichž činnost se odvolává, kritizuje zpřísnění trestu v podobě absolutní izolace. Součástí je i svědectví jedné z vězněných o události, která vedla k protestní hladovce, reagující na tvrdší podmínky. Kvůli údajnému sexuálnímu styku v jedné z cel bylo rozhodnuto, že se vězeňské dveře zůstanou během Umschlusssu (času, kdy je vězňům umožněn volný pohyb a návštěvy mezi celami) uzavřené. Při prvním tomto omezení však došlo k násilné konfrontaci, během které byli teroristé surově zmláceni. Téma vězněných čelních představitelů RAF je znovu otevřeno v čísle 12/1977 v souvislosti s úmrtím Andream Baadera, Gudruna Ensslina a Jana–Karla Raspe a zraněním Irmgard Möller. Courage otiskl vyjádření advokátky Jutty Bahrg–Jengdes,

právní zástupkyně teroristky I. Möller. Podobně se v čísle 1/1978 objevuje také obhajoba Rosemarie Priessové, která byla zadržena “preventivně” z důvodu spolubydlení se dvěma teroristkami a jejího informování o podmínkách politických vězňů – pro její vlastní teroristickou činnost však žádné důkazy neexistují. Nespravedlivé zacházení se ženami v souvislosti s teroristickou činností se nachází také v čísle 3/1977 v podobě apelu na zájem o proces s dvěma obžalovanými, které pomohly berlínské levicové teroristické skupině Bewegung 2. Juni (Hnutí druhého června), v němž byly obě ženy předem odsouzeny bez možnosti obhajoby. Snaha právniček navíc narazila na typické stereotypy o ženách, které „o procesním právu nemají ani ponětí” (s. 30).

Dopad na ženské obyvatelstvo kvůli kriminální činnosti příslušnic “něžného” pohlaví se objevuje v čísle 1/1976. Kvůli pronásledování dvou uprchlých vězenkyň jsou náhle podezřelé všechny ženy, které se jakýmkoliv způsobem pohybují ve veřejném prostoru. Toto pátrání má ještě jeden rozměr kvůli sexuální orientaci obou uprchlic – Courage upozorňuje na to, že způsobem, jakým je celá věc v médiích prezentována (jde především o reakci na článek v deníku BILD) dochází ke kriminalizaci ženské homosexuality. Dalším příkladem, ve kterém je výkladem médií výrazně poškozena pověst, respektive čest žen v souvislosti s kriminální činností, je článek Die verlorene Ehre der Inge Hornischer (Ztracená čest Ihre Hornischer, 4/1977). Tato advokátka v roce 1975 právně zastupovala teroristu Wilfrieda Böse a několikrát se setkala s další klíčovou postavou teroristické scény, Andreasem Baaderem. Ve svém prohlášení, které tisk opomněl zmínit, však (kromě přihlášení se k levicovému cítění) prohlašuje: „(...) Sie wissen auch, dass ich noch niemals die Auffassung derjenigen geteilt habe, die meinen, die Gesellschaft in der BRD mit der Waffe in der Hand hier und heute verändern zu können. Im Gegenteil, ich lehne diese Politik ab, halte sie für falsch.” („Také víte, že jsem nikdy nesdílela názor těch, kteří si myslí, že mohou změnit společnost v SRN tady a teď se zbraní v ruce. Naopak, tuto politiku odmítám, považuji ji za nesprávnou.” – s. 17). Mimo to se aktivně zabývá obranou práv těch, kteří jinak žádné zastoupení nemají. Ženské centrum proto ve zprávě zaslané redakci Courage deklaruje: „Wir Frauen aus der Frauenbewegung, die wir seit Jahren die Hilfe der Inge Hornischer in Anspruch nehmen, wenn es darum geht, staatliche oder private Angriffe abzuwehren, wir sollten eine solche Beleidigung, Bepitzelung und Verfolgung unserer Anwältin nicht einfach hinnehmen.” („My ženy z ženského hnutí, které již léta vyhledáváme pomoc Inge Hornischerové, když se musíme bránit útokům ze strany státu nebo soukromých osob, bychom se s takovou urážkou, špehováním a pronásledováním naší advokátky neměly jen tak smířit.” – s. 17). Stejný mediální hon se strhl také v případě Eleonory Poensgen, která byla neprávem obviněna z vraždy Jürgenů Pontů (viz kapitola 1.2.). I její případ byl deníky jako Bild, Spiegel či Stern rozpitván způsobem, proti kterému se matka obžalované rozhodla právně bránit (médiá například znala rozsudek dříve, než ona). Opět přitom došlo k propojení feminismu a terorismu, a to zejména návodnými otázkami typu: proč je mezi teroristkami tolik žen? či Je terorismus výsledkem emancipace? Velké shrnutí této rétoriky najdeme v čísle 1/1978, ve vynalézavém rozhovoru s “Profesorem Mužem” který je (doslova) smontován z několika novinových článků na toto téma. Přímočarý a ironický článek dospívá k názoru, že se jedná o „přílišné osvobození žen, jež se až příliš vzdálily své tradiční roli. Ženy začínají dobývat

i poslední mužskou doménu. (...) Zde je strašným způsobem nastolována rovnost!" (s. 8, upraveno).

Monika Schmid pak ve svém článku (12/1977) upozorňuje na to, že ženské hnutí jako celek pronásledované není, pronásledovány jsou nicméně ženy individuálně, což znásobuje jejich strach. Důsledkem je nicméně ochromení hnutí jako síly odporu, což je reflektováno v čísle 4/1978.

Toto celé nakonec vyústilo v situaci, kterou nalezneme v čísle 4/1978 v reportáži z Frankfurtu, která se zabývala dopadem politických antiteroristických opatření na ženy. V pracovních skupinách se diskutovalo o nejrůznějších oblastech, důležité je pak tvrzení, které zaznělo ve skupině Frauen und Faschismus (Ženy a fašismus)⁸⁹: „Die allgemeine Resignation in der BRD gipfelt in der Frauenbewegung.“ („Všeobecná rezignace v SRN vrcholí v ženském hnutí.“ – s. 5). Pocitu oslabení ženského hnutí a jeho ústupu si všímá i Sibylle Plogstedt a spojuje je s obavou žen jakkoliv se angažovat ve veřejném prostoru, neboť v něm coby aktivistky bývají automaticky spojovány s terorismem.

Courage se právě vůči tomuto zjednodušenému a škodlivému obrazu, který předkládají veřejnosti známá média, otevřeně staví. Současně ale na mnoha místech tematizuje míru státního násilí a problematizuje černobílé vnímání teroristů. Upozorňuje například na podmínky ve věznicích, proti nimž se vymezují také mezinárodní lidskoprávní organizace, či na nespravedlivé zacházení s obžalovanými ženami, především ve chvíli, kdy jsou ženy nařknuty z trestné činnosti neprávem (což však v tisku dále reflektováno není).

3.2.3.4 Ženy a politika, politika a ženy

Články týkající se politiky se většinou věnují konkrétním reformám či zákonům, které ovlivňují situaci žen, případně rodin. Jejich přehled najdeme v čísle 1/1976 i s kousavým komentářem k neochotě vydávat na zrovnoprávnění žen s muži jakékoliv peníze a apelem na ženské hnutí, které si musí jakoukoliv změnu vybojovat samo. (V čísle 1/1977 nicméně Sabine Zurmuhl upozorňuje na to, že zrovnoprávnění je pouze jedním krokem k osvobození žen, neboť je potřeba hlubší a důslednější změna společnosti). V témže čísle (1/1976) se nachází i vyjádření k nové školní reformě Volkholkschulen (Lidových škol), kvůli které přijde řada žen o možnost dalšího vzdělání (zejména ve večerních školách), což je připraví o možnost emancipace i lepší pozice na pracovním trhu. Stejně může ženy omezovat rovněž rozhodnutí Senátu zrušit příspěvky na tzv. Eltern-Kind-Gruppen, alternativní mateřské školky, které vznikly jako reakce na nevyhovující podmínky ve školkách státních (4/1976). Děti se týká také státní půjčka, na kterou upozorňuje Courage v čísle 0 a 4/1976. Objevují se i rozbory nevyhovujících podmínek v manželství (např. problematika rozvodů, 0/1976, v čísle 8/1977 je jí věnován článek s rozbohem změn plynoucích z reformy rozvodového a rodinného práva; danění manželů, ze kterého vychází lépe, pokud je žena nezaměstnaná, což je demotivující, 1/1976) či komentáře k nefunkčnosti základních ustanovení, která navzdory

⁸⁹ Článek v podstatě otevřeně označuje státní opatření, namířená patrně proti terorismu, za fašistická, přičemž poukazuje na paralely mezi Výmarskou republikou a současností.

svému velkolepému znění („Jede Mutter hat Anspruch auf den Schutz und die Fürsorge der Gemeinschaft“ – „Každá matka má právo na ochranu a péči společenství“) vůbec nezohledňuje matky, které se jakkoliv vymykají určité tradiční představě – tedy např. svobodné matky (Art. 6 GG: Was ist eine Mutter? – článek 6 Ústavy: Co je to matka?, 4/1976). O chování státu k rodičům s dětmi se dozvídáme také z článku Gleiches Kindergeld für alle – in die Tasche der Frauen! (Stejný příspěvek na dítě pro všechny – do kapes žen!, 4/1978), ve kterém je rozebráno zvýšení přídatku na dítě. Toto rozhodnutí je dáno do souvislosti s klesající porodností v SRN; je upozorněno na to, že se ve výsledku nejedná o podporu porodnosti, ale fakticky podporu domácí práce, v podstatě o onu požadovanou mzdu za domácí práci.

Kromě toho lze se setkávat i se články komentující přehlížení ženských problémů ze strany politiků, jako je například reportáž ze Senátu v čísle 0/1976. „Jene maßlos überrepräsentierten Herren mußten im Verlauf der Debatte wiederholt zur Ruhe und zum Zuhören angehalten werden. So sehr interessiert sie sich für die Belange des weiblichen Teils der Gesellschaft, der Mehrheit.“ („Tito masivně zastoupení pánové museli být během rozpravy opakovaně vyzýváni, aby byli zticha a poslouchali. Tak moc je zajímají záležitosti ženské části společnosti, tedy většiny.“ –s. 26). Podobně zklamaně vyznívá také akce zorganizovaná Německou radou žen Frauen fragen, Politiker antworten (Ženy se ptají, politici odpovídají), popsána ve stejném čísle. Německá rada žen se objevuje v devátém čísle roku 1977, kde je kritizován její nulový dopad na zlepšení situace žen v SRN, ač pod ni spadá 7 milionů členek aktivních v odborech. Autorka celý článek uzavírá prostou řečnickou otázkou: „Auch wenn der Frauenrat an die Öffentlichkeit trifft, wird es nicht wahrgenommen. Denn wer weiß schon in der Bundesrepublik und in West-Berlin, wer der Deutsche Frauenrat ist?“ („I když se Rada žen setkává s veřejností, nikdo si toho nevšimá. Protože kdo ve Spolkové republice a v Západním Berlíně ví, kdo je Německá rada žen?“ – s. 36).

Pozornost je věnována i angažovanosti žen v politice, odborech či stávkách. Již v rozhovoru v čísle 0/1976 jsou rozebrány dvě falešné představy o ženách, týkající se jejich údajného malého zájmu o to, samy něco změnit: že mají rovné příležitosti jako muži a že „rychle rezignují“. Maria Weber k tomu podotýká: „Ich bin gar nicht überzeugt, dass die Frauen schnell resignieren. Das Gegenteil ist der Fall. Wieviele von uns strampeln sich 25, 30 Jahre lang in den Problemen ab. Ich möchte mal den Mann sehen, der nach so viel negativen Erlebnissen, wie sie ein Großteil der politisch engagierten Frauen auch in unserem gewerkschaftlichen Bereich hat, die dann immer noch und immer wieder versuchen, ihre Probleme doch durchzusetzen und zu regeln, der das durchhält.“ („Vůbec nejsem přesvědčena, že ženy rezignují rychle. Opak je pravdou. Kolik z nás se s problémy dře 25 nebo 30 let. Chtěla bych vidět muže, který vytrvá po tolika negativních zkušenostech, jako má většina politicky angažovaných žen v našich odborech, které se znovu a znovu snaží přesto prosadit a vyřešit své problémy.“ – s. 29). Onen „nedostatek zájmu či kvalifikace“ žen se objevuje také v dalším čísle, v článku, který se věnuje volbám do Bundestagu (Německého spolkového sněmu) a žalostnému počtu žen v něm. Autorka poukazuje na skutečnost, která hlasy odvolávající se na tuto představu umlčela: „Denn bei den parteiinternen Vorwahlkämpfen um Kandidaturen sind mehr Frauen abgeburstet worden als jemals zuvor.“

(„Ve vnitrostranických předběžných volbách kandidátů padlo více žen, než kdykoliv předtím.” – 1/1976, s. 3). O dvě stránky později je nicméně vyjádřena nespokojenost s kampaní, kterou vede jakási Brigitte a kterou autorka kritizuje jako pouhou „politickou kampaň pro velké demokratické strany.” Boj s kolegy v levicových politických stranách popisuje Sibylle Plogstedt (2/1976), která však současně kritizuje i ženské hnutí za malou politickou angažovanost v oblasti zákazů výkonu povolání, které se týká i jí z důvodu dřívější politické činnosti (jako aktivistka byla v roce 1969 zatčena v Praze za protistátní aktivity).

I při snaze zlepšit podmínky na pracovišti se ženy setkávají s diskriminací. To je popsána již v čísle 0/1976 na konkrétním příkladu stávky v tiskárně, kde nebyly žen připuštěny k jakékoliv činnosti a jejich problémy (v některých případech i existence) byly a budou nadále přehlíženy. O podřadném postavení žen v odborech svědčí také Claudia Pinl ve své knize *Das Arbeitnehmerpatriarchat – die Frauenpolitik der Gewerkschaften* (Zaměstnanecký patriarchát – ženská politika odborů, 9/1977). Velký prostor je ženám v odborech věnován v čísle 12/1977, kde nalezneme sérii článků z této oblasti, začínající reportáží z odborové konference. V jednáních se opakují ty samé argumenty – na jedné straně požadavek na větší aktivitu žen, na druhé straně obrana, která vyžaduje nejprve srovnání výchozích pozic a upozorňuje na krátkozrakost kolegů. Velkým tématem jsou přitom ženské výbory uvnitř odborů. O jednom takové informuje navazující článek, který shrnuje argumenty pro zakládání těchto specifických organizačních jednotek. Podle odborářek z tohoto výboru nestačí pouze spolupracovat s mužskými kolegy – situace žen je specifická a je potřeba jí věnovat zvláštní pozornost. Spolupráce může nastat teprve ve chvíli, kdy budou podmínky pro ženy i muže stejné. Toto tvrzení potvrzuje a nadále rozvádí příspěvek Sibylle Plogstedt a Sabine Zurmühl.

Ženy a politika je oblast široká, ve které se časopis věnuje jednak politickým krokům, jednak nedostačujícím podílu žen na nich. Ve vysoké politice i politice odborů je ženská perspektiva vyloučena, což znamená, že ženy nemohou prosadit jakékoliv zlepšení své situace. Proč? Právě proto, že se k návrhu vůbec nedostanou. Snahy žen vnést do diskuze muži opomíjené faktory, typicky například zátěž domácí práce či platové rozdíly, jsou odmítány s argumentem, že se jedná o specifické ženské problémy, a že muži a ženy mají především spolupracovat, ne se štěpit do menších proudů v rámci politických stran či odborů. Tím však vzniká onen začarovaný kruh.

3.2.3.5 Život cizinek v Německu

Jednou z menšinových skupin, které se Courage snaží dát na svých stránkách prostor, jsou také cizinky. Jejich zkušenostem je věnována především celá rozsáhlá sekce v čísle 4/1978, téma se nicméně objevuje již dříve. Hned v roce 1976 je to ve třetím čísle, kde je popsán poněkud komplikovaný příběh Turky, která se po tahanicích s úřady bude muset vrátit do Turecka za manželem, od něhož předtím uprchla. Oba se původně přestěhovali do Německa za prací, nicméně po dvou letech, kdy se jejich vztah zhoršil, se Gültér Yagci rozhodla předat děti do péče babičce v Turecku a sama se vrátit za prací do Berlína. Její muž se nicméně do Turecka vrátil také a po své ženě požadova totéž, což se mu s pomocí soudu nakonec povedlo. Své zkušenosti mohly sdílet ženy na konferenci k situaci cizinek ve Spolkové republice Německo (článek *Zwischen Angst und Unsicherheit – Ausländische*

Frauen, Mezi strachem a nejistotou – cizinky, 11/1977). Jejich komplikovaný život v německé společnosti popsala jedna z účastnic, španělka Rosa S., v několika větách: „Sie weisst nicht, wo sich ein Leben mit ihrer Familie einrichten soll, wo sie hingehört. Spanien, das bedeutet kein Geld, keine Arbeit, aber Freunde und Verwandte, vertraute Sprache und Umgebung. In Deutschland hatte sie zwar immer etwas auf den Tisch und auch ein bisschen Geld, aber wohlfühl hat sie nie. „Hier gibt es nur geschlossene Türen.“ („Neví, kde si zařídit život s rodinou, kam patří. Španělsko znamená žádné peníze, žádnou práci, ale také přátele a příbuzní, známý jazyk a prostředí. V Německu měla vždycky něco na stole a také trochu peněz, ale dobře se necítila nikdy. "Tady jsou jen zavřené dveře." – s. 26). Ve vakuu mezi dvěma světy se nachází také Souad která utekla i se svými dětmi před válkou z Libanonu (2/1978). V Berlíně ji sice nečekaly bomby a střílení, se svými 6 dětmi však žije v dvoupokojovém bytě, kterému v zimě odpojily úřady elektřinu kvůli dluhu předchozího nájemníka, což vyřešila teprve reportérka z Courage. Ta také popisuje kritické podmínky, ve kterých se rodina nachází, a jejich tragický dopad na děti i matku. Sociální služby však reagují pokrčením ramen: „Wir haben 100–e solche Fälle, und einige haben überhaupt keine Wohnung.“ („Máme stovku takových případů, a někteří nemají vůbec žádné bydlení.“ – s. 5).

Nedostupnost sociální péče je rozvedena v tematickém čísle 4/1978. Setkáváme se s příběhem Arzu, Turky, která po sérii nešťastných událostí zůstala v Německu sama bez jakékoliv podpory státní či jiné. Takový případ rozhodně není výjimkou, jak popisuje Cornelia Mansfeld v článku komentujícím situaci žen, které přicházejí do Ženského domu za azylem a žádají o radu. Na úřadě se dozví mimo jiné třeba to, že ve frontě na pracovní místo stojí také Němky, které přirozeně dostanou před migrantkami přednost.

Courage ve svých číslech otevírá pozapomenuté téma situace cizinek žijících v SRN. Popisuje díru v systému sociální péče, kterou ženy propadají, a neutěšené podmínky, v nichž v Německu přežívají. Významnou roli hraje skutečnost, že cizinky jsou diskriminovány hned nadvakrát: poprvé jako ženy a podruhé jako migrantky bez německého občanství. To znamená komplikovanější a delší hledání práce, nulovou státní podporu a také nepřátelské chování ze strany Němců v běžném životě. Kombinace těchto faktorů nakonec vede k absolutní deziluzi, jakkoliv se tyto ženy snaží zůstat optimistkami a doufají v lepší budoucnost přinejmenším pro své děti (ani ty ji však nemají zajištěnou).

3.2.4 Dění na mezinárodní scéně

Nedílnou součástí časopisu je také velký zájem o dění v jiných zemích. Tomu odpovídá pravidelná rubrika Nachrichten aus anderen Ländern, přehledný seznam nejnovějších zahraničních událostí týkajících se žen, a to nejen ze Západu, ale celého světa (např. Indie, Izraele, Alžírsko, USA, Japonsko). Kromě toho obsahují časopisy také větší články, ve kterých je do hloubky rozebrán konkrétní příběh. I tady je záběr článků skutečně široký; pozornost se obrací jak do demokratické Evropy, tak na druhou stranu Železné opony a zemí mimo oba bloky. Z první skupiny jmenujme zprávy z Portugalska (0/1976, 2/1976), Itálie (konkrétně jde o informace o havárii u města Sevesa a jejich dopadech) a Islandu (2/1976), ze Švýcarska pak časopis přináší příběh aktivistky Berty Rahm (5/1977). Ve stejném čísle se

můžeme dočíst i o iniciativě Mothers for peace (Matky za mír) v Irsku, která protestují proti násilí způsobené terorismem Irské republikánské armády (a s níž je autorka textu Sibylle Plogstedt nespokojená, neb podle ní zohledňuje pouze násilí ze strany IRA, a nikoliv britské armády). O jiné teroristické organizaci, baskické nacionalistické organizaci ETA, se dozvídáme v čísle 1/1978 v souvislosti se Španělskem. O situaci ve Španělsku přitom není informováno poprvé – již v čísle 4/1977 se objevuje článek komentující špatnou situaci tamějších žen, která je dána diskriminujícím (resp. frauenfeindlich, tedy misogynním) zákoníkem.

Velká pozornost je věnována událostem v sousední Francii, ať už se týkají státních peněz pro matky samoživitelky (Müttergeld in Frankreich, Peníze pro matky ve Francii, 3/1976), potratů či znásilnění (Das ist mein Leib, der für euch nicht gebrochen wird – To je mé tělo, které se pro vás nezlomí, 3/1976, viz podkapitola Násilí). V čísle 3/1977 se pak objevuje referát o francouzském feminismu, ve kterém postupem času vykrytalizovaly dvě skupiny: revolucionářská a politicko–psychoanalytická, které se liší názorem na formy politické aktivity. Následuje text vysvětlující postoj jedné ze členek druhé skupiny, která vyjadřuje svůj postoj k feminismu. Autorka musí na tomto místě bohužel přiznat, že jí není jasné, co se vlastně Maren Sell snaží sdělit. (Nejedná se o první moment, kdy se v takové situaci nacházím, podle zpětné vazby čtenářek však nejsem jediná). Autorky článků se často odvolávají rovněž na americké ženské hnutí (např. na boj s kampaní proti homosexuálům, 9/1977, či potratům, 4/1978, viz podkapitola (Ne)mateřství).

Zájem se netýká jen evropského kontinentu. Dočteme se o dění v Ekvádoru (1/1977), diktátorském režimu v Chile, který mučí ženy a děti a je podporován SRN, což je v článku kritizováno (3/1977), Argentině a Evě Peron – Evitě (1/1978) nebo Jižní Africe (2/1978).

Z východního bloku je k nalezení například reportáž ze stávek a protestů v Polsku (1/1976). Zájem je také o situaci žen v SSSR. Ta je komentována na základě zkušeností ze studijního pobytu v Leningradu v čísle 2/1977. O dvě čísla později (4/1977) přemítá Gertrude Krueger na základě výstavy sovětského umění nad sovětským autonomním ženským hnutím, načež se objevuje zmínka o východoněmeckém Demokratickém svazu žen (DFD – Demokratischer Frauenbund Deutschlands) a jeho třicetiletém výročí.

Poměrně velký prostor zabírá Čína. V čísle 4/1976 článek Jiang Qing's Sturz nach Maos Tod (Pád Ťiang Čching po Maově smrti) přibližuje situaci v Číně za vlády Mao–Ce–Tunga, rozebírá však především stav po jeho smrti a roli jeho manželky v něm. V několika číslech (12/1977, 2–4/1978) se nachází rozsáhlá reportáž z pera Barbary Duden z dlouhé cesty Transsibiřskou magistrálou až do Pekingu a pak dále na čínský venkov.

Nepřehlédnutelná je pak spolupráce napříč zeměmi. Již v čísle 0/1976 jsme seznámeni s mezinárodním setkáním lesbických skupin v Berlíně, v čísle 3/1977 je pak otištěn projev černošské americké aktivistky a prostitutky, který se týká jak boji proti zacházení s prostitutkami, tak mzdy za domácí práci a v neposlední řadě také rasismu. Mezinárodní setkání aktivistek v podobě kongresu svolaného “feministickými socialistkami” proběhlo o Svatodušních svátcích v roce 1977 v Paříži. V pracovních skupinách, ve kterých se aktivně

debatovalo o různých tématech, se vyjádřily také feministky z Austrálie či Afriky⁹⁰. Na to navazuje článek o kongresu v Amsterdamu, který je pořádán naopak socialistickými feministkami (8/1977). Tam došlo mimo jiné také k vyloučení zástupkyně určité skupiny žen – o své zkušenosti se nemohla podělit prostitutka z Anglie.

Zahraničí se týkají i články zaměřené na cestování. O několik řádků výše zmiňují cestopis z Číny, reportáže z jiných zemí se však objevují i jinde. Příkladem může být vyprávění Ute Bokelmann o cestě do Jižní Ameriky (Ohne Geld nach Südamerika, 6/7/1977), tip na výlet v Bretani (Den Steinzeit-Müttern auf der Spur, Po stopách matek doby kamenné, tamtéž) a negativní zážitek dvou studentek ze Sardinie (Sardische Feste, Sardinské slavnosti, tamtéž). Motivující je dlouhý seznam míst a návrhů na aktivity od žen pro ženy z Evropy a New Yorku.

Časopis aktivně pracuje s mezinárodním ženským hnutím a celosvětovým děním jakkoliv se týkajícím žen. Tím upozorňuje na celosvětově panující nevyřešenou genderovou nerovnost. Současně s tím se ale inspiruje a nabízí pomocnou ruku, přejímá témata, hesla či kampaně a snaží se je modifikovat pro německý kontext.

3.3 Celkové zhodnocení

V této kapitole shrnuji výsledky svého výzkumu. Klíčové je především shrnutí dílčích stanovisek, která jsem představila v jednotlivých podkapitolách analýzy. Tímto způsobem vzniká komplexní obraz časopisu. Rozbor dělím opět do čtyř tematických okruhů a zakončuji několika větami, ve kterých se pokouším zachytit podstatu fungování časopisu.

Jak je reflektována situace žen v sedmdesátých letech? Jaká témata se objevují nejčastěji?

V časopise se skutečně projevuje široká škála témat, která odrážejí druhou vlnu feminismu. Většina z nich se nějakým způsobem týká ženského těla – ať už jde o hledisko biologické (zdravotní problémy duševní i fyzické, s tím související problematika medikamentů, menstruace, porod, stárnutí) nebo sociální (potraty, násilí na ženách, zejména znásilnění, sexualita). Časopis se zároveň snaží dávat prostor i skupinám, které představují menšinu v menšině či se cítí opomíjeny – lesbám, transexuálním ženám, starším ženám, matkám či cizinkám. Ve všech oblastech přitom probíhá detabuizace, přičemž je odhalováno nesprávné nastavení systému, který se stále snaží udržet ženu v rámci tradičních představ a rolí. Časopis vyzývá ženy ke vzpouře, jež může mít mnoho podob. V případě sexuality jde o sebeuspokojování a celkové (znovu)objevování vlastní sexuality, která do té doby sloužila pouze mužům. Svou sexuální orientaci či genderovou identitu už nemají ženy skrývat, právě naopak. Dále může jít v případě potratové politiky či problematice násilí na ženách o “klasický” formát odporu v podobě protestů či otevřených stížností, případně skrze autonomní aktivity, které nabízejí alternativu – svépomocné ženské skupiny a centra.

⁹⁰ Zástupkyně z Kamerunu například upozornila na tragické podmínky ve své zemi a na skutečnost, že Spolková republika tento stav přímo podporuje.

Důležité je slovo Selbstverwirklichung, sebeuskutečňování. To se týká jak sféry soukromé (do níž můžeme zařadit také porod a mateřství), tak veřejné (zaměstnání), přičemž dochází ke stírání hranice mezi těmito pomyslnými protipóly. Hledání sebe sama se navíc rozšiřuje i na ženy, které mají svou identitu již zdánlivě pevně stanovenou – jde především o ženy v pokročilejším věku a ženy s dětmi. I staré ženy mohou dávat svému životu nový smysl, i matky z domácností se mohou podílet na dění v ženském hnutí. Ženy se zkrátka mají vymanit z područí toho, co je jim společností (jež je patriarchální) diktováno jako správné, a mají – kolektivně – usilovat o to, aby došlo ke změně prostředí, které by mělo být genderově vyrovnanější a empatictější. Nejen v celkovém přístupu a mezilidských vztazích, ale i po stránce praktické – zejména ve zdravotnictví a soudnictví, které specifické ženské problémy bagatelizuje a není schopné nabídnout dostatečnou ochranu a péči.

Jak je reflektováno samotné ženské hnutí? Mění se nějak postoj k hnutí? Jakým způsobem dochází k vytváření identity hnutí?

Reflektována je zejména hojná činnost hnutí, která pokrývá širokou škálu aktivit. Ženské hnutí se angažuje na poli akademickém (projekt Ženské univerzity, semináře pro ženy, výzkum ženské historie), kulturním (výstava ženského umění a její následná reflexe, představování ženských umělkyní – spisovatelek, výtvarnic, hudebnic, hereček či divadelních skupin a režisérek, skupina organizující ženské kino, ženské nakladatelství a knihkupectví) i sociálním (projekt Ženského domu, záchranné telefonní linky, poradenského a zdravotního centra apod.), přičemž základem je setkávání žen (k tomu slouží m.j. i ženská hospoda), vzájemné sdílení různých perspektiv a solidarita. Časopis pak slouží jako jakási křižovatka, informační kanál, skrze který je možné se dozvědět vše podstatné – kde je nejbližší ženská skupina, přednáška, akce (a to nejen v Berlíně). Cílem je představit co nejpestřejší paletu zájmů, pojmout co nejvíce oblastí ženské zkušenosti, dodat ženám inspiraci a sebevědomí. Hledání společné identity je prováděno společně, a to buď skrze představování vlastních názorů, nebo vymezování se vůči názorům jiných. Ženská jména současnosti i minulosti jsou oprašována a připomínána, čímž je budováno jakési kulturní zázemí, na němž je možné ilustrovat neprávem pozapomenuté či přímo zpochybňované ženské schopnosti a sílu.

Kamenem úrazu však může být vzájemná komunikace, jak naznačuje řada konfliktů uvnitř hnutí, které se vyskytují i mimo rubriku Reflexe ženského hnutí (např. nespokojenost s výstavou ženského umění). Ty se mohou týkat rozdílných představ o fungování projektů (spor o ženský kalendář, časopis Emma Alice Schwarzer či podíl mužů na ženských projektech) či zkrátka jen jiných názorů (např. na mzdu za domácí práci nebo přítomnost transexuální ženy v lesbické skupině). Právě mzda za domácí práce (Lohn für Hausarbeit) je jedním z nejvýraznějších témat, které se pravidelně objevuje na mnoha místech a v různých kontextech. Hlavními argumenty, které na svých stránkách prezentuje Courage, je nutnost jednak dát ženám možnost vymanit se z područí muže a fungovat nezávisle na něm (pomocí vlastních peněz, které představují obrovskou moc), jednak skoncovat s narativem “(domácí) práce z lásky”.

Časopis je ohledně neshod uvnitř hnutí velmi upřímný a otevřený, dává prostor mnoha pohledům. To sice vede ke zdravé diskuzi, zároveň se ale ukazují jisté hranice snah

autonomního hnutí fungovat jako jeden celek a přitom zohlednit všechny postoje. Navzdory balancování mezi těmito dvěma požadavky dochází k vnitřnímu tříštění na různé názorové proudy, mezi nimiž mohou existovat hluboké trhliny.

Zda a jak je reflektována politická situace v zemi? Pokud není přímo reflektována, jak se do časopisu promítá?

Svou hypotézu jsem opřela především o “atmosféru ve společnosti”. Ta se nejvýrazněji promítá do tematiky terorismu, významné součásti dějin západního Německa, které je v číslech věnovaný patřičný prostor. V této oblasti se nicméně časopis nachází na velmi tenkém ledě. Převážně levicově a antisystémově nastavený Courage komentuje dění způsobem, který se může zdát přinejmenším diskutabilní: některé formulace by mohly být chápány i jako schvalování teroristických činů. Kontroverzní může být především apel na soucit s vězňenými a souzenými členy teroristických skupin. Časopis tuto solidaritu dává do souvislosti s útlakem žen, pilířem je však rozporování adekvátnosti státní odpovědi na terorismus a zpochybňování legitimacy takového jednání. To přitom může být zásadní, neboť přináší do velmi emotivní diskuze cennou perspektivu lidských práv a poukazuje na důležitou skutečnost: nesprávné a nelegitimní může být i legální násilí vykonávané státem.

Nutné je zmínit s tím spojený mediální obraz nejen ženského hnutí. Autorky opakovaně upozorňují na to, že feministky jsou v tisku vykreslovány v nelichotivém světle a uměle spojovány s negativními jevy, nejvýrazněji s terorismem. Veškeré snahy zlepšit podmínky žen jsou tím zlehčovány či zesměšňovány („Jde jen o pomstu mužům”), případně zjednodušeny pouze násilnou antisystémovou rétoriku, což vede k tomu, že se ženy angažovanosti ve veřejném prostoru bojí. Jak jsem nicméně uvedla o pár řádků výše, některé neobratné výroky mohou k tomuto vnímání přispět, zejména proto, že se mnohé autorky článků aktivně hlásí k levicovému cítění – to vše může být ve vypjaté době zaškatulkováno jako podpora levicového terorismu.

Kromě tohoto problematického, naléhavého tématu komentují jednotlivé autorky či velmi často skupiny spojené s nejrůznějšími iniciativami – případně zaštitěné berlínským Ženským centrem – především reformy a politická rozhodnutí a jejich dopad na život žen. Klíčové je tvrzení, které se objevuje v mnoha kontextech, od nezaměstnanosti přes hnutí proti jaderné energii po situaci migrantek: všemi negativními jevy jsou daleko více zasaženy ženy. Především ženy jsou v důsledku hospodářské krize propuštěny, přičemž ale v nezaměstnanosti nemohou počítat s řádnou finanční státní podporou. Tato problematika je úzce propojena se mzdou za domácí práci, tedy požadavkem na státní peníze pro ženy pečující o domácnost. Cílem je upozornit na problematickou představu “práce z lásky”, kvůli které je dvojí břemeno ženy vnímáno jako cosi přirozeného, jako danost, které není potřeba věnovat pozornost a ocenění, přestože se jedná o mnoho hodin neplaceného úsilí denně, jež ženy omezuje i v kariéře. Přehlížené jsou také problémy cizinek, které od státu dostávají ještě méně podpory, než Němky, ač si je z velké části země vlastně sama pozvala.

V oblasti politického dění hraje významnou roli angažovanost žen, které se svou situací snaží zlepšit jak skrze “oficiální” cesty (politika, odbory), tak skrze jiná sociální hnutí. Ve všech

případech se nicméně opět vynořuje problematika nerovnosti. Ženy o své slovo těžce bojují, jejich výchozí pozice je vůči mužské složitější zejména kvůli onomu dvojímu břemenu. Odpovědí na kritiku nedostatečné reprezentace žen a absence ženské perspektivy je však naprosté nepochopení a prohlášení, že chyba je na jejich straně, neboť nevyvíjejí dostatečnou aktivitu. Jedná se tak o bludný kruh, kvůli kterému je nesmírně obtížné prosadit jakoukoliv změnu.

Objevuje se v časopisech reflexe dění zahraničního? Pokud ano, jaká témata s sebou přináší?

Mezinárodní dění není sledováno optikou studené války, respektive nikde není tematizováno přímo bipolární dělení světa. Objevuje se spíše pravý opak, a sice spolupráce a upřímný zájem o dění ze všech koutů planety. Tato mezinárodní koordinace pak umožňuje zaprvé vidět vlastní činnost v jiném světle (ať už ve smyslu negativním nebo pozitivním), zadruhé inspirovat se v řešení případných nedostatků a zatřetí vytvářet efektivnější, účinnější tlak jako hnutí masové a internacionální.

Celkový postoj časopisu Courage lze shrnout zhruba takto: Ženy jsou nespokojeny se svou situací, protože je patriarchální společnost a stát tlačí do tradičních rolí. Zásadní problém tkví v tom, že systém není schopen kvalitně se postarat o ženy jak v oblasti zdravotnictví, tak z hlediska sociální péče. Stát selhává i v ochraně žen před násilím a nezajišťuje genderovou rovnost. Ženy nemají zastoupení v politice a na vyšších postech obecně, čelí kariérním překážkám i v jiných oblastech. Systém je nastaven tak, aby ženy zůstávaly co nejvíce pasivní – nevzdělávaly se, samy nevydělávaly, nebyly nezávislé.

Ze všech těchto důvodů musí ženy držet pospolu a navzájem se inspirovat. Časopis funguje jako projekt kolektivní – čtenářky mají možnost zaslat do redakce své příspěvky, básně, reportáže, názory. Tímto způsobem vzniká vědomí společné práce, sjednocené obrany, do které jsou přizvány ženy bez ohledu na věk, vzdělání, zaměstnání nebo sociální třídu.

Takto formulované shrnutí je prakticky totožné se záměrem vyjádřeným v úvodu k nultému, pokusnému číslu z června 1976: „Wir wollen über aktuelle Ereignisse informieren, Mißstände aufdecken und anprangern, einzelne Frauen und Gruppen von Frauen zu Wort kommen lassen, über ihre Erfahrungen und Initiative berichten. Uns interessiert alles: Arbeit, Weiterbildung, Kultur, Gesellschaft und Politik, Frauen in anderen Ländern, Geschichte der Frauen, Psychologie, Sexualität, Medizin, Frauenbewegung, Justiz. Frauen sollen durch COURAGE Anregungen bekommen, sich mit ihrer und der Situation anderer Frauen auseinandersetzen, sollen ihre eigenen Veränderungen sehen und beschreiben, mehr Frauen dazu ermutigen, für ihre Interessen einzutreten.“ („Chceme informovat o aktuálních událostech, odhalovat a odsuzovat nedostatky (systému), nechat promlouvat jednotlivé ženy a skupiny, referovat o jejich zkušenostech a aktivitách. Zajímá nás všechno: práce, možnosti vzdělání, kultura, společnost a politika, ženy v jiných zemích, historie žen, psychologie sexualita, medicína, ženské hnutí, justice. Skrze Kuráž by měly ženy dostávat podněty k tomu, aby se zabývaly situací svojí i jiných žen, aby vlastní změny viděly a popisovaly, aby povzbuzovaly další ženy k hájení jejich zájmů.”)

Po shrnutí analýzy mohu prohlásit, že v mnou sledovaném období se autorkám časopisu záměr naplnit podařilo.

4 ZÁVĚR

Ve své práci *Kuráž!* – Témata německého feministického tisku v sedmdesátých letech jsem se zabývala konkrétním časopisem ženského hnutí, berlínským měsíčníkem *Courage*. Cílem práce bylo popsat témata, kterým se časopis věnuje, a skrze ně demonstrovat, čím se německý feminismus v sedmdesátých letech zabýval.

Práce je rozdělena na teoretickou a praktickou část. V teoretické části jsem se ve čtyřech kapitolách věnovala klíčovému oblaku, bez nichž by nebyla orientace v části praktické myslitelná. V první kapitole jsem tak vymezila samotný pojem feminismus a dále seznámila čtenáře s historií ženského hnutí, respektive se čtyřmi vlnami, do nichž bývá dělena. V druhé kapitole jsem se blíže zabývala západním Německem, tedy Spolkovou republikou Německo, v období sedmdesátých let, a pojmenovala jsem klíčové fenomény typické pro tuto dobu, jako je například hospodářská recese a s ní spojená nezaměstnanost, terorismus a nová sociálních hnutí. Součástí těchto hnutí je i hnutí ženské, které zažívá v sedmdesátých letech druhou vlnu a zejména na jejich začátku je na vrcholu sil. Tuto skutečnost jsem rozebrala ve třetí kapitole, kde jsem popsala historii německého feminismu od jeho počátku až po současnost, stejně jako jeho specifika (násilné přerušení nacismem, velké množství nezávislých skupin v druhé vlně apod.). Ve čtvrté kapitole se již zaměřuji na jeden z mnoha aspektů oné druhé vlny, feministický tisk, v rámci něhož vznikl a fungoval mimo jiné také mnou sledovaný kolektivně a nezávisle fungující časopis *Courage*.

V praktické části jsem si stanovila výzkumné otázky a úvodní hypotézy. Tím jsem rozdělila výzkum do čtyř základních okruhů, které se týkají témat, jimiž se časopis zabývá, reflexí ženského hnutí a konečně reflexí politického dění v domácím prostředí i v mezinárodním kontextu. Poté jsem se pustila do čtení časopisu v období 1976 (prvních let čísel od srpna do prosince) do první třetiny roku 1978. Celkem se tedy jednalo o 20 čísel, jejichž obsah jsem zanesla do tabulky a následně přehledně roztrídila. Na základě tohoto rozdělení jsem přešla k detailnímu rozboru přečteného textu. Z postupného zpracovávání témat vznikly tematické celky, do nichž jsem jednotlivé články roztrídila. Posléze vznikl shrnující text stručně komentující jednotlivá témata s využitím znalostí získaných v teoretické části a celkového kontextu časopisu. V analýze jsem využila odkazy na jednotlivá čísla, případně citace, které jsem opatřila překladem.

Souhrnně lze říci, že ženský měsíčník *Courage* plní tři důležité funkce: zaprvé, přináší do diskuze nosná témata, která reflektují situaci žen ve společnosti, přičemž zohledňuje i menšinové nebo obecně pozapomínané skupiny (ženy s jinou sexuální orientací či genderovou identitou, starší ženy, matky s dětmi, cizinky). Zadruhé vytváří bezpečný prostor pro sdílení zkušeností a vzájemnou podporu, a to jak v podobě přímých výpovědí

a rozhovorů, tak pomocí uměleckých prostředků (zejména fotografie, ale i skrze literaturu či ilustrace). Zatřetí apeluje na iniciativu, kterou sám vyvíjí vytvářením povědomí o možných řešeních problémů, se kterými se ženy setkávají. Tato iniciativa může mít podobu komornějších ženských skupin a spolků (např. konkrétní skupiny ve městech, ženská umělecká skupina), větších projektů zaměřených na jednu konkrétní oblast (Ženské zdravotní centrum, Ženské knihkupectví) či pokrývající širší rámec aktivit (Ženské centrum, Ženské hnutí jako celek). Cíl práce se mi tedy naplnit podařilo.

Nabízí se celá řada způsobů, kterými by se dalo téma práce dále zkoumat. Obohacující by například bylo zpracovat všechna čísla časopisu, který zanikl v roce 1984, a tím vysledovat postupný úpadek periodika a analogicky i ženského hnutí, které se v osmdesátých letech postupně vyčerpalo. Komentář v této práci navíc vychází pouze z omezené znalosti historického kontextu, bylo by proto nesmírně cenné opatřit časopis kritickým rozбором a porovnat uvedené informace s fakty, případně se do detailu zaměřit na jeden vybraný rok a věnovat se pouze jemu (především s ohledem na politické kroky týkající se žen). Sledovat by se dala také percepce časopisu čtenářkami. Každé číslo (kromě začínajících, kdy se časopis teprve etabloval) Courage totiž obsahuje dvou- či vícestránkovou sekci Dopisů od čtenářek, které mohou být velmi podnětné (některé jsem ve své práci využila i já).

Jisté je bohužel také to, že jsem ve člancích narazila na myšlenky a komentáře, které rezonují i v současné době. Nejprínosnějším využitím mého výzkumu by proto bylo srovnání situace v sedmdesátých letech a dnes. A to nejen v kontextu německém; mnohé problémy se totiž dají vystopovat i u nás (typicky například mentalita ve věci znásilnění, podle které je oběť spolupachatelem a soudní rozsudky neodpovídají závažnosti činu). Je také nutné upozornit na to, že stejně jako nerovnosti ve společnosti neskončila ani feministická média (v českém kontextu např. Druhá směna, časopis Heroine či jiné formy médií, např. konkrétní instagramové účty). Jejich analýza a následná komparace by mohla být zajímavou, s největší pravděpodobností však také znepokojivou zprávou o pokroku, který jsme jako společnost v oblasti genderové (ne)rovnosti udělali. Každý (byť sebemenší) posun nicméně ukazuje, že je důležité přinášet témata do veřejného prostoru, nebát se je otevírat a vést o nich konstruktivní diskuzi, neboť jen tak se může situace změnit. Na úplný závěr této práce tak nelze než si přát, abychom k tomu našli dostatek kuráže.

5 POUŽITÁ LITERATURA

BEAUVOIRE, Simone. *Druhé pohlaví: výbor*. 3. Praha: Orbis, 1967. Malá moderní encyklopedie ; sv. 55.

BURŠOVÁ, Irena. Feminismus třetí a čtvrté vlny a intersekcionalita. *Heroine.cz* [online]. Praha: NextPage Media, c2022 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.heroine.cz/feministicky-slovník/feminismus-treti-a-ctvrte-vlny-a-intersekcionalita>

BUTLER, Judith. *Gender trouble: feminism and the subversion of identity* [online]. Taylor & Francis e-Library, 2002 [cit. 2023-03-03]. ISBN 0-203-90275-0. Dostupné z: <https://selforganizedseminar.files.wordpress.com/2011/07/butler-gender-trouble.pdf>

Co je gender pay gap a jak se počítá. *Rovnáodměna.cz* [online]. Praha: Ministerstvo práce a sociálních věcí [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://rovnaodmena.cz/rovne-odmenovani/gender-pay-gap/>

Courage – chronologische Übersicht. *Berliner Frauenzeitung Courage* [online]. Bonn: Friedrich Ebert Stiftung, 2008 [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <http://library.fes.de/courage/courage-zeit.html>

Důvody, proč je manželství pro všechny správné a důležité. *Jsmefér.cz* [online]. Praha: Iniciativa Jsme fér [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.jsmefer.cz/duvody-a-odpovedi>

ESCHENHAGEN, Wieland a Matthias JUDT. *Chronik Deutschland 1949 – 2009: 60 Jahre deutsche Geschichte im Überblick*. Bonn: Bundeszentrale für Politische Bildung, 2008. Der Fischer Weltalmanach, 747. ISBN 978-3-89331-924-4.

Evropský parlament: historické souvislosti. *Evropský parlament* [online]. Evropský Parlament [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/cs/sheet/11/evropsky-parlament-historicke-souvislosti>

FAFEJFA, Martin. *Sexualita a sexuální identita: sociální povaha přirozenosti*. Praha: Portál, 2016. ISBN 978-80-262-1030-6.

Feminismus und Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland [online]. Friedrich-Ebert-Stiftung, s. 17-18 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.fes.de/index.php?eID=dumpFile&t=f&f=60183&token=92f38026af5375b81447d5a36099373a72d25389>

Frauenbewegung: Verena Stefan, die Autorin von "Häutungen", ist gestorben. *Tagesspiegel Online* [online]. Berlin: Verlag Der Tagesspiegel, 2017, 01.12.2017 [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <https://www.tagesspiegel.de/kultur/verena-stefan-die-autorin-von-hautungen-ist-gestorben-3903022.html>

GERHARD, Ute. *Atempause: Feminismus als demokratisches Projekt*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch, 1999. ISBN 3-596-14441-8.

GERHARD, Ute. *Frauenbewegung und Feminismus: Eine Geschichte seit 1789*. 3., aktualisierte Auflage. München: C. H. Beck, 2018. ISBN 978-3-406-71841-0

HAVELKOVÁ, Hana. *ABC feminismu* [online]. Brno: NESEHNUTÍ, 2004, s. 169-170 [cit. 2023-02-13]. ISBN 80-903228-3-2. Dostupné z: https://is.muni.cz/el/fss/jaro2009/SPP457/um/8146081/Havelkova_Prvni_a_druha_vlna_feminismu.pdf

HERTRAMPF, Susanne. Ein Tomatenwurf und seine Folgen: Eine neue Welle des Frauenprotestes in der BRD. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023-02-11]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35287/ein-tomatenwurf-und-seine-folgen/>

Heteronormativita. *WITH YOU*TH* [online]. Brno: NESEHNUTÍ, 2021 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.withyou-th.org/handbook/cs/dictionary/heteronormativity/>

HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. 4. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2008, s. 249. ISBN 978-80-7380-137-3.

Historische Debatten (7): Abtreibungsparagraf 218. *Deutscher Bundestag* [online]. Berlin: Deutscher Bundestag [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/abtreibungsparagraf-200096>

Indiana jako první stát v USA po přelomovém rozsudku zakázala potraty. *ČT24* [online]. Česká televize, 2022, 6. 8. 2022 [cit. 2023-03-03]. Dostupné z: <https://ct24.ceskatelevize.cz/svet/3520441-indiana-jako-prvni-stat-v-usa-po-prelomovem-rozsudku-zakazala-potraty>

Kampf um Emma. *Der Spiegel* [online]. 28.11.1976, 1976(49) [cit. 2023-03-02]. Dostupné z: <https://www.spiegel.de/kultur/kampf-um-emma-a-07abda3f-0002-0001-0000-000041124889>

Konsent [online]. Praha: Konsent, 2021 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://konsent.cz/souhlas/>

KŘÍŽKOVÁ, Anna a Hana HAŠKOVÁ. *Gender a výzkum / Gender and research* [online]. Praha, 2018, 1. červen 2018, 19(2), 3–10 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: https://www.genderonline.cz/artkey/gav-201802-0001_intersectional-approach-in-social-inequalities-research.php

LOUIS, Chantal. Vor 50 Jahren flog die Tomate. *Emma: Bleib mutig!* [online]. Köln: EMMA Frauenverlags, 2018, 25. April 2018, 2018(3.), 91 [cit. 2023–02–11]. Dostupné z: <https://www.emma.de/artikel/die-68erinnen-welche-rolle-spielten-sie-335689>

LUX, Katharina. Von der Produktivität des Streits – Die Kontroverse der Zeitschriften Courage, Die Schwarze Botin und Emma. Überlegungen zur Konfliktgeschichte der Frauenbewegung. *Feministische Studien* [online]. 2017, 35(1), 31–50 [cit. 2023–02–14]. Dostupné z: doi:10.1515/fs-2017-000

MONECKE, Nina. Als Frauen aus Ost und West nach der Wende aufeinandertrafen. *Zeit.de* [online]. Hamburg: ZEIT ONLINE, 2019, 24. März 2019 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: https://www.zeit.de/zett/politik/2019-03/als-frauen-aus-ost-und-west-nach-der-wende-aufeinandertrafen?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F

Neue Frauenbewegung – Chronik 1976. *FrauenMediaTurm* [online]. Köln [cit. 2023–03–03]. Dostupné z: <https://frauenmediaturm.de/neue-frauenbewegung/chronik-1976/>

NOTZ, Gisela. Courage – Wie es begann, was daraus wurde und was geblieben ist: Das politische Konzept der Courage. In: *Die „Berliner Frauenzeitung Courage“ und die autonomen Frauenbewegungen der 1970er und 1980er Jahre* [online]. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2007 [cit. 2023–03–02]. ISBN 978-3-89892-766-6. ISSN 0941-6862. Dostupné z: <https://library.fes.de/pdf-files/historiker/05112.pdf>

NOVOTNÝ, Lukáš. Spolková republika Německo. Praha: Libri, 2014. Stručná historie států, sv. č. 84. ISBN 978-80-7277-520-0.

Odborná veřejnost o Istanbulské úmluvě. *To je rovnost* [online]. Praha: Úřad vlády ČR, c2022 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: <https://www.tojervnost.cz/cs/istanbulska-umluva-cr/>

POHL, Natalie. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik in den 70er und 80er Jahren. *La Clé des langues* [online]. Lyon: ENS de LYON/DGESCO, 2009 [cit. 2023–02–13]. ISSN 2107-7029. Dostupné z: <https://cle.ens-lyon.fr/allemand/civilisation/histoire/les-deux-allemande-1949-1990/neue-soziale-bewegungen-in-der-bundesrepublik-in-den-70er-und-80er-jahren>

RUCHT, Dieter. Neue Soziale Bewegungen. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008 [cit. 2023–02–13]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/handwoerterbuch-politisches-system/202077/neue-soziale-bewegungen/>

SCHASER, Angelika. Allgemeiner Deutscher Frauenverein (ADF). *Digitales Deutsches Frauenarchiv* [online]. Berlin, c2023 [cit. 2023-03-02]. Dostupné z: <https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/akteurinnen/allgemeiner-deutscher-frauenverein-adf>

STITZ, Melanie. Ungleiche Schwestern – Frauenbewegung seit 1989. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35296/ungleiche-schwestern-frauenbewegung-seit-1989/>

Tento rok na MDŽ jdeme noci bez strachu!. *Sdruženy.org* [online]. Brno, 2022 [cit. 2023-02-13]. Dostupné z: <https://sdruzeny.org/jdeme-noci-beze-strachu/>

The feminism book. London: DK, 2019 Big ideas simply explained. ISBN 978-0-2413-5037-9.

VON BARGEN, Henning. Von Welle zu Welle. *Böll.Thema: Das Magazin der Heinrich-Böll-Stiftung* [online]. Berlin: Heinrich-Böll-Stiftung, 2018, 2018(2), 9 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: https://www.boell.de/sites/default/files/boell.thema_feminismus_2018.pdf

Was heisst: Das Private ist politisch?. *Pinkstinks* [online]. Hamburg: Pinkstinks Germany, 2020, 26. Februar 2020 [cit. 2023-02-14]. Dostupné z: <https://pinkstinks.de/das-private-ist-politisch/>

WOLFF, Kerstin. Die Frauenbewegung organisiert sich: Die Aufbauphase im Kaiserreich. *Bundeszentrale für politische Bildung* [online]. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2008, 08.09.2008 [cit. 2022-12-26]. Dostupné z: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/frauenbewegung/35256/die-frauenbewegung-organisiert-sich/>

WOLFRUM, Edgar. *Zdařilá demokracie: dějiny Spolkové republiky Německo od jejich počátků až po dnešek.*. Brno: Barrister & Principal, 2008. ISBN 978-80-87029-43-5.